

JÁHÁN TARIYXÍ

7

Uliwma orta bilim beriw mektepleriniń 7-klasları
ushın sabaqlıq

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministirligi
tárepinen baspaǵa usınıs etilgen

Jańa basılım

Tashkent
2022

UO'K 94(100)(075.3)

KBK 63.3(0)ya72

J 60

AVTORLAR:

Tursun Salimov, Laziz Nasrullayev, Nurhayot Hakimov,
Sanjar Kushbekov, Bahodir Mahmudboyev

PIKIR BILDIRIWSHILER:

- Sh. Ergashev** – Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Tariyx instituti úlken ilimiy xızmetkeri, t.i.k;
- D. Urakov** – ÓzMU Tariyx fakulteti “Jáhán tariyxı” kafedrası baslıǵı, t.i.d;
- Y. Tayronov** – TMPU Tariyx fakulteti “Jáhán tariyxı” kafedrası baslıǵı, t.i. k;
- A. Biykuziyev** – ÓzMU Tariyx fakulteti “Jáhán tariyxı” kafedrası oqıtıwshısı, tariyx pánleri boyınsha filosofiya doktori (PhD);
- A. Ismailov** – Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Ózbekstan tariyxı mámleket muzeyi Ilimiy xatkeri, pedagogika pánleri boyınsha filosofiya doktori (PhD);
- J. Mustafoyev** – NMPI “Tariyx oqıtıw metodikası” kafedrası aǵa oqıtıwshısı;
- Z. Bozorov** – Tashkent wálayatı, Piskent rayonu 5-sanlı qánigelestirilgen mámleketlik ulıwma bilim beriw mektebiniń 1-kategoriyalı tariyx páni muǵállimi.

SHÁRTLİ BELGILER:



Siz bilip alasız.



Tariyx dápterinińizge kirgiziń!



Eslep kóriń!



Meniń tariyxıy izertlewlerim.



Tariyxıy pikirlew!



Bilimdanlar ushın!



Usını yadta saqlań!



Atamalarǵa túsiniń.



Oylap kórip, juwmaq shıǵarıń!



Soraw hám tapsırmalar.

Respublika maqsetli kitap fondı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

*Original maket hám dizayn koncepciyası
Respublika bilimlendiriw orayı tárepinen islendi.*

ISBN 978-9943-8370-3-4

© Respublika bilimlendiriw orayı, 2022

KIRISIW

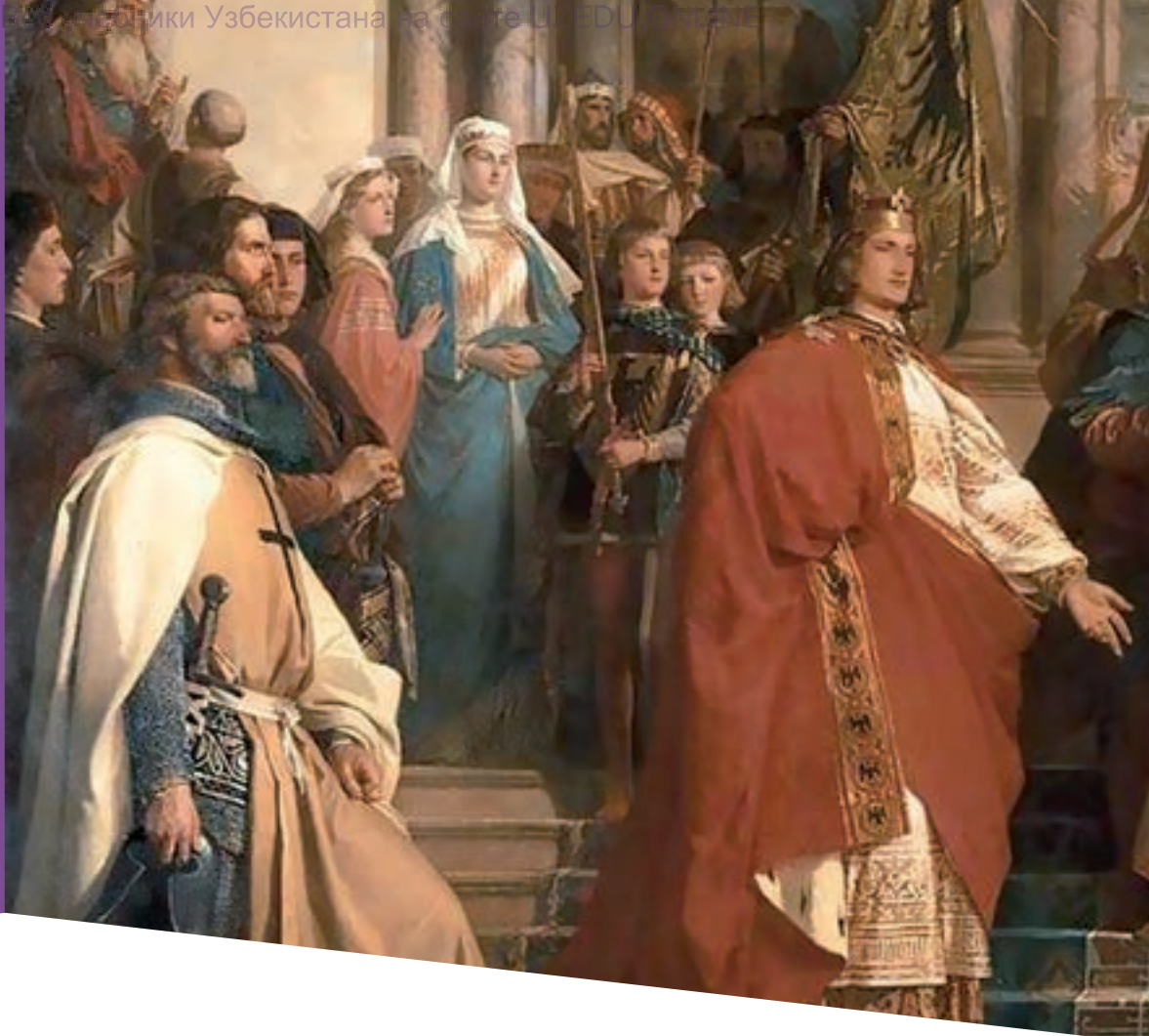
Áziz oqıwshı, Siz 6-klasta mıń jıllar dawam etken jáhán hám Ózbekstan xalıqlarınıń áyyemgi tariyxın oqıp úyrendińiz. Insaniyat tariyxın dáwirlestiriw tártibine góre, Batis Rim imperiyasınıń qulawı menen jáhán tariyxında Orta ásirler dáwiri baslanadı. Bul dáwir V ásir aqırınan XV ásir aqırına shekem dawam etedi. Bunda jer iyeligi jámiyetiniń qalay payda bolǵanı, qay tárizde rawajlanǵanı, xalıqlardıń turmıs tárizi, miynet qatnasıqları, azatlıq ushın alıp barılǵan gúresleri menen bir qatarda, basqınshılıq hám talawshılıq júrisleri haqqında da gúrriń etiledi.

On ásir dawam etken orta ásirler dáwirinde Evropa, Aziya, Afrika hám Amerika materiklerinde kóplegen áhmiyetli waqıyalar júz berip, mádeniyat rawajlanıwında ájayıp jetiskenlikler qolǵa kirgiziledi. Oraylasqan iri mámleketlerdiń júzege keliwi ónermentshilik ónimleriniń islep shıǵarılıwı, sawda, ilim-pán hám mádeniyattıń rawajlanıwına túrtki boldı. Shıǵıs hám Batis mámleketleri xalıqlarınıń diplomatiyalıq, sawda hám mádeniy baylanısları sebepli islep shıǵarıw, ilim-pán hám mádeniyat jetiskenliklerin birgelikte paydalanǵan. Dúnyanıń túrli ayaqlarında ózine tán orta ásirler civilizaciyaı júzege keldi. Evropada tiykarınan xristianlıq, Aziyada bolsa islam hám buddizim dinleri tarqalıp, olar jámiyet, ilim-pán hám mádeniyat rawajlanıwına úlken tásir kórsetedi.

Orta ásirler dáwirinde qalıplesken jer iyeligi qatnasıqları insaniyat tariyxında áhmiyetli orın tutıp, ol Evropada feodal, Aziyada bolsa jer iyeligi jámiyeti dep ataladı. Húkimdarlardıń óz jaqınları, hámeldarlar hám ruwxanıylarǵa jer-múlkler inam etiwı nátiyjesinde jer iyeligi qatnasıqları payda bolıp, xalıq feodallar (iri jer iyeleri) hám gárezli diyqanlar qatlamlarına bólinedi. Inam etilgen jerlerdiń miyraslıq múlkke aylanıwı feodallar hákimiyatınıń kúsheyiwine, bul bolsa, óz gezeginde, mámleketlerde siyasiy pıtırańqılıqlar baslanıwına alıp keledi.

Áziz oqıwshı, orta ásirler tariyxı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı biz materiallıq hám jazba derekler arqalı alamız. Materiallıq dereklerge tariyxıy muzeylerdegi miynet hám urıs quralları, kiyim-kenshek hám taǵınshaqlar, teńgeler, músinler súwretler, sonday-aq, úy-jaylar, saraylar, qorǵanlar ibadatxanalar da kiredi. Jazba dereklerge bolsa tariyxıy jılnamalar, salıq, járiyma, sud, aldı-sattı, qarız minnetlemeleri menen baylanıslı rásmiy hújjetler, imperator, korol hám sultanlardıń párman hám jarlıqları, sayaxatshı alımlar hám elshilerdiń kúndelikleri, tariyxshı alımlardıń shıǵarmaları misal boladı, bular bizge tariyxıy qubılıs hám waqıyalar haqqında anıq maǵlıwmatlar alıw imkaniyatın beredi. Orta ásirlerde barlıq hújjetler hám kitaplar kalligraflar tárepinen jazılǵan, XI ásirde Qıtayda, XV ásir ortalarında Evropada kitap basıw úskenerleriniń jaratılıwı jazba derekler sanınıń keskin kóbeyiwine alıp keledi. Bul bolsa orta ásirler tariyxı haqqında kóbirek maǵlıwmat alıw imkaniyatın jaratadı.

Usı dáwirde júz bergen waqıyalardıń áhmiyetli tárepleri esapqa alınıp, qolıńızdaǵı usı sabaqlıqqa orta ásirler dáwiriniń V–XIII ásirler tariyxı kiritildi. Siz orta ásirler tariyxınıń keyingi dáwirlerinde júz bergen áhmiyetli waqıyalar haqqında 8-klass jáhán tariyxı sabaqlıǵında maǵlıwmatlarǵa iye bolasız.



SABAQLÍQ PENEN ISLEYMIZ

Qádirli oqıwshılar! Sabaqlıqtır hár bir teması “*Siz bilip alasız*”, “*Eslep kóriń!*”, temanıń tiykarǵı mazmunı hám “*Soraw hám tapsırmalar*” sıyaqlı bólimlerden ibarat. Sonıń ishinde, “*Siz bilip alasız*” bóliminde siz temaǵa tiyisli tiykarǵı túsinikler menen tanısasız. “*Eslep kóriń!*” bólimi sizge ótken sabaqlardaǵı maǵlıwmatlardı tákirarlap, jańa bilimlerde ózlestiriwińiz ushın zárúr sharayat jaratadı.

Temanıń tiykarǵı tekstine “*Tariyx dapterińizge kirgiziń!*”, “*Meniń tariyxıy izertlewlerim*” sıyaqlı bólimler qosımsha berilgen. “*Tariyx dapterińizge kirgiziń!*” bóliminde qızıqlı qosımsha maǵlıwmatlar beriledi. “*Meniń tariyxıy izertlewlerim*” arqalı siz túrli mámleketlerge tiyisli tariyxıy waqıyalardı analizlewdi, salıstırıwdı hámde olarǵa baylanıslı pikir bildiriwdi úyrenesiz.

Temalardıń tiykarǵı tekstinde “*Tariyxıy pikirlew*” bólimin de ushıratasız. Onda siz itibarıńızdı qaratiwińiz zárúr bolǵan temanıń eń áhmiyetli maǵlıwmatları, sonday-aq, áhmiyetli waqıya hám hádiyselerge itibar qaratiladı.

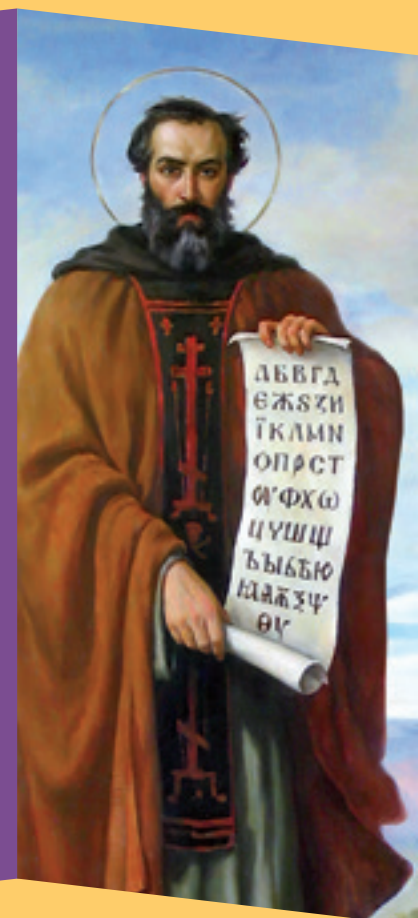
Hár bir tema sońında “*Soraw hám tapsırmalar*” berilgen bolıp, olardı orınlaw arqalı taza temanı qanshelli dárejede jaqsı ózlestirilgenligin anıqlawıńız múmkin.

Bul bólimde eń dáslep áhmiyetli pikir hám juwmaqlar beriledi. Sońınan sorawlarǵa juwap beriw ushın bolsa tek sabaqlıq teksti emes, qosımsha máseleń, internet maǵlıwmatları, jazba derekler, ilimiy-ǵalabalıq shıǵarma hám maqalalardan paydalanıw zárúr boladı.



I BAP

ORTA ÁSIRLERDE EVROPA XALÍQLARÍ (V–XIII ásirler)



1- tema



German qáwimleri hám Rim imperiyası



*German qáwimleri
sawash maydanında*



SIZ BILIP ALASÍZ:

- german qáwimleri, olardıń jaylasıwı hám xojalıǵı;
- ruw-qáwimshilik dástúrleri, diniy isenimleri, qáwimler awqamınıń payda bolıwı;
- Rim imperiyasınıń ekige bóliniwi, kriziske ushırawı hám onıń sebepleri;
- german qáwimleriniń Rim imperiyası aymaǵına shólkemlestirgen basqınshılıqları hám aqıbetleri haqqında.



ESLEP KÓRÍN!

- Rim imperiyası óziniń kúsh-qudireti shıńına qashan hám qalay erisken?
- Áyyemgi dúnyanıń qanday imperiyaların bilesiz?

GERMAN QÁWIMLERI

Rim imperiyasınıń arqa aymaqlarında jasaǵan german qáwimleriniń kóshiwleri (eramızdıń IV–VI ásirleri) Evropa tariyxında áhmiyetli waqıyalardan biri boldı. Bul qáwimler haqqındaǵı dáslepki jazba maǵlıwmatlar Yuliy Cezardıń “*Galliya urısı haqqında eske túsiriwler*” hám Rim tariyxshısı Korneliy Tacittıń “*Germaniya*” shıǵarmalarında berilgen.

German qáwimleri Evropanıń arqasında hámde Reynnen Elba dáryasına shekem bolǵan aymaqlarda jasaǵan. Olar uzın boyları, kók kózleri, qizǵısh shashları, jawıngerlik hám tapqırılıǵı menen qubla xalıqlardan ajiralıp turatuǵın edi. Germanlardıń bekkem hám de bir-birine jaqın qurılǵan awılları bolmaǵan. Hár bir shańaraq jaylaw hám toǵaylar menen oralǵan bólek-bólek xojalıqta jasap, diyqansılıq hám sharwasılıq penen shuǵıllanǵan. Ruwshılıq jámááti dárejesinde jasaǵan germanlarda jerge qarata jámáát jer iyeligi bar bolıp, ruw jámáátleri birgelikte toǵaylardaǵı tereklerdi

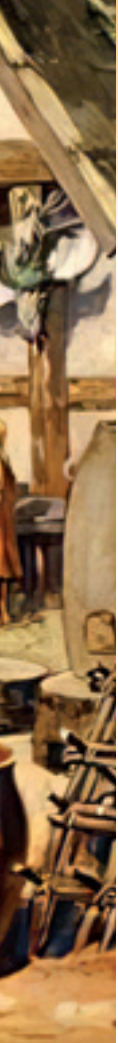


German qáwimleri turmısı

kesip, jańa jerler ashqan. Jerge dáslep ápiwayı aǵash gúnde menen islew bergen, jerdi azıqlandıрмаǵan. Keyin ala almaslap egiw usılı hámde gúndeden temir plugqa ótiliwi miynet ónimdarlıǵı hám ónimniń artıwına sebepshi bolǵan. Olar haywanlar terisinen kiyim tigip kiygen, qılısh, qalqan, balta hám nayzalar menen qurallanǵan, urıs hám ań awlawdı jaqsı kórgen. Kúndelikli turmısında bolsa nannan góre sút, sir hám góshti kóbirek paydalanǵan. Ónermentshilikte tiykarınan qural-jaraq, ásbap-úskeneler, kiyim-kenshek hám ıdıslar islep shıǵarǵan. Solay etip olarda gúlalshılıq, toqımashılıq, zergerlik, teri hám aǵashqa islew beriw tarawları rawajlanǵan. Olar temir, altın, gúmis, mis, qorǵasın qazıp alıwdı da bilgen. Áyyemgi Rim menen sawda-satıq islew german qáwimleriniń turmısında áhmiyetli orın tutqan. Olar rimlilerge qullar, sharwa malları, teri, yantar jetkerip bergen bolsa, rimliler olardı gúlal, shiyshe, bronza ıdıslar, altın hám gúmis taǵınshaqlar, qurallar hám qimbat bahalı gezlemeler menen támiyinlegen.

Germanlar jámaáti mámleket payda bolıwına shekem ruwshılıq basqıshında jasaǵan. Sol sebepli siyasiy dúzimniń tiykarın qáwim qurap, qáwimdi xalıq jıyınında saylap qoyılǵan **konunglar** (aqsúyek shaxslar) basqarǵan. Olar óz qawim aǵzaların buyırıqtan góre jeke úlgi kórsetiw, isendiriw arqalı basqarǵan. Qáwimniń barlıq qurallanǵan erkin wákilleri qatnasatuǵın **xalıq jıyını** joqarı hákimiyat organı esaplanǵan. Ol waqıt-waqtı menen shaqırılıp, eń tiykarǵı máselelerdi: qáwim baslıǵın say-





law, qáwim ishindegi kelispewshiliklerdi sheshiw, uris járiyalaw hám tınıshlıq ornatiw sıyaqlıardı sheshken. Qáwimdi basqa orınlarğa kóshiriw máselesi de qáwim jıyınında sheshilgen.

Germanlar jámiyetinde waqıt ótip, áskeriy bólimler (drujina), olardıń sárkardaları jáne de joqarı abırayğa iye bola baslaydı. Bul proceste múliklik qatlamlasıwdıń kúsheyiwı (IV–V ásirler), óz-ara hám sırtqı urislardıń kó-beyip barıwı tiykarǵı ról oynaydı. Nátiyjede siyasiy dú-zimde de ózgerisler baslanıp, IV–V ásirlerde alemann, got, franklerdiń úlken qáwim awqamları qálıplesedi.

Áyyemgi germanlar dininde ayırıqsha itibarǵa iye ruwxanıylar, saltanatlı ibadatxanalar, dábdбели má-resimler bolmaǵan. Olar tábiyat kúshleri – aspan, gúldirmama, samal hám jerdı iláhiylestirgen. German qáwimleriniń sociallıq-siyasiy turmısındaǵı ózgerisler hámde Rim imperiyası menen turaqlı baylanıslar olardıń diniy iseniminiń ózgerip barıwına alıp keledi. Qáwimler arasında úgit-násiyat arqalı xristianlıq dini tarqalıp, jámiyetlik rawajlanıw jáne de tezlesedi.

German áskerleri

GERMANLARDIŃ BATIS RIM IMPERIYASINA BASQINSHILIQ ATLANISLARI

IVásirden baslap Rim imperiyası óziniń kúsh-qudiretin joǵalta baslaydı. Bunıń bir qansha sebepleri bolıp, olardan eń tiykarǵısı qullar miyнетiniń tómen dárejesi edi. Tariyxtan belgili, qullar óndiris pátleriniń ósiwinen máp kórmegen. Imperiyanıń krizisi, qullar sanınıń kóbeyiwinde tiykarǵı orın tutqan sırtqı basqınshılıq urıslarınıń bolmawı mashqalanı jáne de qıyınlastırǵan.

Basqarıw hákimiyatı, sonday-aq, armiyanı azıq-awqat ónimleri, kiyim-kenshek, uris quralları menen támiyinlew zárúrligi salıqlardıń jıldan-jılǵa ósiwine alıp keledi. Bul bolsa ápiwayı qalalılar hám diyqanlar arasında da narazılıq keltirip shıǵaradı. Krizis 395-jılı Rim imperiyasınıń ekige:



Rimli áskerler



Batis hám Shıǵıs bólimlerge bóliniwi menen juwmaqlanadı. Kúshli krizisti basınan ótkerip atırǵan Batis imperiyaǵa german qáwimleri: vandallar, vestgotlar (batis gotlar), ostgotlar (shıǵıs gotlar), angllar, sakslar, frankler hám basqa qáwimlerdiń basqınshılıǵı kúsheydi.

Xalıqlardıń ullı kóshiwlerin shıǵıstan Evropaǵa júris baslaǵan kóshpeli xunn qáwimleri tezlestiredi. Xunlar quwǵınınan qashıp Rim imperiyası aymaǵına ótken vestgotlar imperiya armiyasını jeńedi. Usı jeńilisten soń imperiya ózin tikley almadı. Sol sebepli 410-jılı Vestgotlar sárkardası Alarix basshılıǵında “máńgi qala” atın alǵan Rimdi iyeleydi. Vestgotlar qalanı úsh kún talaydı. Xalıqtıń qarsılıǵı hámde azıq-awqat qorınıń tawsılıwı varvarlardı qalanı taslap, qubla Galliyaǵa sheginiwge májbúrleydi. Sol vestgotlar 418-jılı qubla-batis Galliyada dáslepki varvar korollıǵı – Vestgot korollıǵın dúzedi. Kóp ótpey vandal hám alan qáwimleri arqa Afrikada, ostgotlar – Italiyada, frankler – Galliyada, anglosakslar – Britaniya atawlarında jaylasıp, óz mámleketlerin dúzedi.



German qáwimleriniń Rim imperiyasına bastırıp kiriwi



BILIMDANLAR USHÍN!

Batis Rim imperiyasındaǵı áskeriy sárkardalardan biri Odoakr 476-jılı óz armiyası menen kóterilis shıǵarıp, sońǵı imperator Romul Avgustuldı taxttan awdarıp, monastırǵa jiberedi. Imperatorlıq simvolların Konstantinopolǵa jiberiwdi buyıradı. Bul sáne tariyxta Evropada qulshılıq jámiyetinen jer iyeligi qatnasıqlarına (feodal jámiyetke) ótiwdiń baslanǵanlıǵın bildiredi.

Ostgotlar Italiyada paytaxtı Ravenna bolǵan kúshli korollıq dúzgen. Olardıń korolı Teodorix antik mádeniyattı saqlaw hám Rimdi qayta tiklewdi maqset etken. Onıń bas wáziri rimli aqsúyek, belgili filosof Boeciy edi. Boeciy óz-ara urıslardı toqtatıwǵa háreket etiwine qaramastan, ostgotlar hám rimliler ortasındaǵı dushpanlıqtı joq etiwdiń ilajı bolmaydı. Kelispewshilikler tek ǵana ostgotlar eń jaqsı jerlerdi iyelep alǵanları ushın emes, eń dáslep, din, úrp-ádetler, tildegi pariqlar sebepli bolǵan. Ostgotlar hám rimliler ortasındaǵı kelispewshilikler, Vizantiya basqınshılıqları VI ásir ortalarına kelip, Ostgot korollıǵınıń qulawına sebep boladı. Biraq tez arada Arqa Italiyaǵa jáne bir german qáwimi – langobardlar bastırıp kiredi. Olar Langobard korollıǵın dúzedi.



ATAMALARǵA TÚSINIK

Konung – qáwim baslıǵı, aqsúyeklerdiń joqarı wákili.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. German qáwimleri haqqında qanday túsinikke iye boldıńız? Olar haqqında kimler maǵlıwmat jazıp qaldırǵan?
2. Rim imperiyasınıń hálsirewine qaysı faktorlar sebep bolǵan?
3. Oylap kóriń: ne ushın german qáwimleri Rim imperiyasınıń bay mádeniyatın wayran etken?
4. German qáwimleri qay jerlerde óz mámleketlerin dúzgen?

2-3- tema



Frankler mámleketi: korolliqтан imperiyağa qaray



Frankler

SIZ BILIP ALASÍZ:

- frank qáwimleri, korolliqtıń payda bolıwı hám korol Xlodvig;
- mámleket basqarıwı hámde xristianlıqtıń qabil etiliwi;
- Karl Martell hám Pipin Kelte dáwirinde ótkerilgen reformalar;
- Ullı Karlđń áskeriy atlanısları, úlken aymaqlardı basıp alıp, imperiyağa tiykar salıwı;
- “Jańa Rim imperiyası”nıń ıdırawı hám Kapetinglar dinastiyası haqqında.



ESLEP KÓRÍNÍ!

- Xalıqlardıń ullı kóshiwleri qalay baslanǵan?
- German korolıqları qay jerde hám qalay dúzilgen?
- “Imperiya” ataması neni ańlatadı?

Ullı Karl tárepinen qáwimlerdiń boysındırılıwı

FRANK QÁWIMLERI

German qáwimleri dúzgen mámleketler arasında bekkem hám uzaq jasaǵanı Frankler korolıǵı boldı. Frank qáwimleri dáslep Reyn dáryasınıń tómeni aǵımında jasaǵan. Olar da basqa german qáwimleri sıyaqlı ruw-qáwimshilik dúziminde jasap, diyqansılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵan. Talawshılıq urısları franklerdiń de múlkiy qatlamlasıwın tezlestirip, áskeriy aqsúyekler hám drujinanıń tásin kúsheytedi.



Frankler teńgesi



Xlodvigtiñ miyrasxorlari



TARIYXÍY PİKIRLEW!

Xlodvigtiñ buyrıǵına góre, Sali Frankleriniñ eski ádet - nızamları toplanıp, latin tilinde “Sali haqıyqatı” jazıldı. Onda aytilwinsha, jer-múlk tek ǵana erkekler tárepinen mıyras sipatında áwladtan-áwladqa ótken, hár túrli jinayatlar ushın járiyma hám jaza túrleri kórsetilgen. Nızamlarda sociallıq teńsizlik óz kórinisin tapqan bolıp, aqsúyekler, erkin frankler, ǵárezli adamlar yáki qullar islegen jinayati ushın hár túrli járiymalarǵa tartılǵan.

FRANKLER KOROLLÍǴI

Franklerdiñ V ásir ortalarinan Rim imperiyasınıñ olarǵa qońsı aymaqları – Sena hám Luara dáryaları basseynine qáwip salıwı kúsheye baslaydı. Frankler mámleketi Arqa Galliyada dúziledi. Onıñ tiykarshısı Meroveyler ruwinan shıqqan, Sali frankleri jolbasshısı Xlodvig bolǵan. Onıñ armiyası 486-jılı Suasson qalası jaqınında Rim armiyasınıñ jeñedi, sońınan vestgotlardı boysındırıp, Qubla Gallıyanı da iyeleydi.

Meroveydiñ aqlıǵı Xlodvig franklerdiñ dáslepki korollıǵı – Merovingler dinastiyasına tiykar saladı. Ol barlıq taxtqa dawagerlerdi joq etip, xalıq jıyınların shaqırmay qoyadı. Korol sarayı basqarıw orayı esaplanǵan. Korollıqtıñ áskeriy kúshi kóp sanlı drujına bolǵan. Wálayatlardı basqarıw graflarǵa tapsırıladı.

Frankler Gallıyanı basıp alıp, jergilikli rim-gall aqsúyekleriniñ jer-múlklerine tiymeydi. Az sanlı franklerge Rim imperatorına tiyisli hám bos jatqan jerler bólip beriledi. Nátiyjede frankler hákimiyatın tán alǵan jergilikli hasılzadalar Xlodvigke mámleketi basqarıwda járdem berip, áste-aqırın frank aqsúyekleri menen qosılıp ketedi. Franklerde mámleket xalqı aralas latin-german tilinde sóylesken, ol keyinirek francuz tiliniñ tiykarına aylanadı. Jazıw ushın tek ǵana latin tili qollanılǵan.

XRISTIANLIQTIN QABIL ETILIVI

Franklerdin majusiylik dinleri olardi Galliyada hukmdarlik etiwine derlik jardem bermegen. Xalq arasinda joqari abiray ham tasirge iye bolgan xristian shirkewini Frank jetekshilerine ulken jardemi tiywin bilgen. Shirkewdin har qanday hakimiyat qudaydan degen tusinigi korolga maqul kelgen. Xlodvig jaña dindi qabil etiw arqali mamleket basqarwında rim-gall xalqın birlestiriw mumkinligin tusingen. Korol 496-jılı Rim shirkewleri tartipleri boyınsha xristian dinin qabil etedi. Soñınan korol drujinası ham apıwayı frankler de qabil etedi. Bul ilaj korol hakimiyatı ham Rim papası (katolik shirkewiniñ baslıǵı) bassılıǵındaǵı batis shirkew awqamın bekkemleydi.

Xlodvigti xristianlıq dini talıymatın tusinip qabil etken ham ulgili dinshil bolgan dep esaplaw qıyın. Biraq amelge asırılǵan bul ilaj keleshekke xızmet etiwge molsherlengen edi. Sol waqıttan baslap frankler ham rim-gallar aste-aqırın bir-biri menen jaqınlasıp, bir xalıqqa aylanıp baradı. Xristianlıq penen tanısıw franklerge Rim madeniyatınıñ turli tarawların, turmıs tarızın ozlestiriw imkaniyatın beredi.

Xlodvigtiñ mamleket ayaqların balalarına bolıp beriwı keyin ala mamlekettiñ bolıwı ketiwine sebep boladı.



USINI YADTA SAQLANI!

Frankler duzgen mamleket daslep onı basqarǵan dinastiyalar atı menen atalǵan. X asirde paytaxt Parij atirapındaǵı walayatt Il-de-Frans atınan kelip shıǵıp, Franciya dep atala baslaydı. Otmishte jurtımızda onı Farangistan, xalqın bolsa faranglar dep ataǵan.





*Karl Martell
Puate sawashında*

KARL MARTELL

Karl Martell dáwirinde frank korollığına qáwip salǵan kelispewshiliklerge shek qoyiladi. Frankler aymaqlarına Pireney tawları artınan Arab xalifalığı armiyasınıń basqınshılıq háreketleri baslanadı. Jetti kún dawam etken 732-jılıǵı Puate sawashında Karlǵa atlı armiyası arablardıń hújimin toqtatıwǵa erisedi. Bul jeńis húrmetine Karlǵa “*Martell*” (Balǵa) laqabı beriledi.

Sırtqı dushpanlar hújimlerin qaytarıw ushın frankler armiyanı reformalaw hám de kushli atlı armiya dúziwge májbúr bolǵan. Sawash maydanlarında atlı ásker tiykarǵı rol oynaǵanlıǵı sebepli, piyada xalıq láškeri urista keyingi orında turǵan.

BENEFICIY REFORMASI

Bárhama urisqa tayar atlı armiya dúziw maqsetinde Karl Martell ózine xızmet etetuǵın áskeriy adamlar sanın kóbeytedi. Ol atlı armiya áskerlerine diyqanlar paydalanıp atırǵan ijara yáki jámáát jer maydanlarınan bólip bere baslaydı. Áskeriy xızmet ushın inam etilgen jerler **beneficiy** (“*inam*”, “*jaqsılıq*”) – dáslepki orta ásirlerde Batıs Evropada korol yamasa iri feodal tárepinen vassalǵa belgili bir jumıstı orınlaw, kóbinese áskeriy xızmetti ótew shárti menen inam etilgen jer dep atalǵan. Eger ásker áskeriy xızmetti orınlamay qoysa, beneficiy alıp qoyılǵan.

Feodtı alıw menen baylanıslı barlıq shártler beriwshi hám alıwshı ortasındaǵı shártname menen bekkemlengen. Feod iyelerin **feodal** dep atalıwı ádetke aylanǵan. Beneficiy reforması nátiyjesinde dáwirler ótip feodallar qatlamı qalıplesip, orta ásir rıcarlıǵı tiykarları jaratıladı.



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Dáwirler ótip beneficiy áskeriy xızmetti ótew shárti menen miyrasqa aylana baslaydı. Nátiyjede X ásirde beneficiy feodǵa – shártnameǵa göre áskeriy xızmet hám basqa minnetlemelerdi orınlaw shárti menen berilgen miyraslıq jer-múlkke aylanadı.



MENIŇ TARIYXÍY IZERTLEWLERIM

1. Beneficiy reformalarınıń maqset hám sebeplerin anıqlań.
2. Reformanıń mazmunın túsindirıń.
3. Alınǵan nátiyjelerdi tariyx dápterıńizge keste tiykarında kiritıń.

Karl Martelldiń balası Pipin Kelte ákesi júrgizgen shirkew jerlerin alıp qoyıw siyasatınan waz keshiwge qarar etedi hám de shirkew menen jaqınlasıw siyasatın ámelge asıradı. Sebebi Meroving korolların taxttan túsirip, ózi korol bolıwı ushın papalar járdemine mútáj edi. Solay etip Pipin Kelte óziniń maqsetine erisedi: Merovingler dinastiyasınan bolǵan sońǵı koroldı taxttan túsirip, Rim katolik shirkewi papasına korol bolıw niyetin bildiredi hám onnan qollap-quwatlawın soraydı. 751-jıl Suasson qalasındaǵı frank aqsúyekleriniń jıynalıısında Pipin frankler korolı dep járiyalanadı. Solay etip Karolingler dinastiyası rásmiy (751–987-jıllar) húkimdarlıq ete baslaydı. Negizinde dinastiyanıń tiykarın salıwshısı Pipin Kelte bolsa da dáwirler ótip tariyxshılar onı dinastiyasınıń eń belgili wákili Karl atınan dinastiyanı Karolingler dinastiyası dep ataǵan.

Kóp ótpey germanlardıń langobard qawimleri Rimdi qorshawǵa alǵanında, papa Pipinnen járdem soraydı. Pipin Italiyaǵa atlanıs baslap, langobardlar korolın aldın basıp alǵan qalaların hám oraylıq Italiyanı papaǵa beriwge májbúrleydi. Usı aymaqta 756-jılı papanıń dúnyalıq mámleketi (házirgi Vatikan) payda boladı.



BILIMDANLAR USHÍN!

Frankler Pipindi “**kelte**” dep atağan – onıń boı haqıyqatında da kelte bolğan (135 cm), biraq, aytıwlarına qaraǵanda korol fizikalıq jaqtan kúshli bolıp, uzın qılıştan sheberlik penen paydalanǵan.



ULLÍ KARL

Ullı Karl dıń taj kiyiw máresimi

Ullı Karl Pipinniń balası bolıp, frankler mámleketin (768–814) 46 jil basqarǵan. Karl sawlatlı, kúshli hám shıdamlı insan bolǵan. Orta ásirlerde Ullı Karl haqqında kóplegen ráwiyatlar hám qosıqlar jazılǵan. Jazıwshı hám jılnamashılar onıń áskeriy erlikleri, ádalatlı hám danıshpanlıǵın aytıp ótken. Onıń latinsha atı (karolus)nan Evropa mámleketleri húkimdarları ózlerin korol dep atay baslaǵan. Kóplegen áskeriy atlanıslarǵa bassılıq etip, úlken saltanat dúzgeni, mámlekette jańa nızamlar islep shıǵıp, ilim-pán hám mádeniyatqa qávenderlik etkeni ushın tariyxshılar tárepinen Karlǵa “Ullı” atı berilgen.

Karl dıń basqarǵan jıllarında 53 áskeriy atlanıslar alıp barılǵan. Ol úlken armiya menen uzaq dawam etken atlanıslar baslap, Rim papasına járdemlesiw ushın eki márte Alp tawlarınan ótip, Italiyaǵa bastırıp kirgen. Karl langobardlardı jeńip, olardıń korolın tutqınǵa aladı. Italiyanıń úlken bólimin Frankler mámleketi múlkine aylandırdı. Karl arablar qol astındaǵı Ispaniyaǵa bir neshe márte atlanıslar shólkemlestirgen. Basıp alınǵan kishi aймақта Ispan markası dúziledi.

Frank armiyasınıń eń uzaq dawam etken hám awır urısları Reyn hám Elba dáryaları aralıǵında jasaǵan saks qáwimlerine qarsı (772–804) alıp barılǵan. Karl miyrimisizlik





penen belgili dárejede sakslarğa xristian dinin qabillatıwğa hám de óz hákimiyatın tán aldırıwğa erisedi. Saksoniyanı bir neshe graflıqlarğa bólip, olardı basqarıw ushın frank hám saks aqsúyeklerin tayınlaydı. Aqsúyekler, episkoplar hám monastırlar basıp alınğan mámlekette úlken jer-múlklerge iye boladı.

KAROLINGLER IMPERIYASÍ

Ullı Karl húkimdarlıgınıń sońğı jıllarında frank korollıgın burınğı Rim imperiyası aymaqları menen teńlestirse bolar edi. Bul jaǵday Karl másláhátshileri arasında onı, áyyemgi rimlilerge eliklep, imperator dep járiyalaw pikiriniń payda bolıwına alıp keledi. Bunday imkaniyat bolsa 800-jılı jergilikli Rim aqsúyekleri tárepinen papa Lev III ke qarsı kóterilisten paydalanıp erisiledi. Rimliler tárepinen hújimge ushıraǵan papa katolik dinine sadıqlıǵın kórsetken Karl sarayına baspana izlep barıwğa májbúr boladı. Oı Ullı Karldan járdem soraydı. Papanıń iltimasına razı bolǵan Karl armiya jiberip kóterilisti bastradı.

Rim papası minnetdarshılıq sıpatında 800-jıldıń dekabrında Rimge kelgen Karlǵa áwliye Pyotr ibadatxanasında imperatorlıq tajın kiygizedi. Solay etip Karldıń mórinde kórsetilgen “Jańa Rim imperiyası” dúziledi, onıń orayı Axen qalasında bolǵan.



MÁMLEKET BASQARÍWÍ

Karldıń saray xızmetkerleri hám hámeldarları sol waqıtta wázirler wazıypasın da atqarǵan. Korol sarayı joqarı lawazımları qatarında: finans, salıq, áskeriy taraw, asxana, atxana hám basqa lawazımları bolǵan. Úlken qáwimlerdi *gercoglar* (nemisshе “saylanǵan áskeriy jolbasshı”, keyin ala miyraslıq qáwim baslıǵı) basqarǵan. Dáwirler ótip gercog eń úlken aqsúyeklik ataǵına saylanadı. Úlken bolmaǵan ayaqlardı imperator tayınlaǵan graflar (nemisshе “korol tayınlaǵan hámeldar”) basqarǵan, bul atama da aqsúyekler ataǵına aylanǵan. Karl óz mámleketi shegaraların bekkemlew maqsetinde markalar (nemisshе “*shegara wálayatı*”) dúzgen, olardı markgraflar (nemisshе “*shegara wálayatı hákimi*”) basqarǵan. Karl saray xızmetkerleri menen mámleketti aylanıp, orınlardaǵı haqıyqıy jaǵdaydı baqlap, usı arqalı mámleketti basqarǵan. Imperator jılına eki márte – dúnyalıq hám ilimli aqsúyekler joqarı keńesin shaqırǵan, olardıń razılıǵı menen pármanlar shıǵarǵan. Orınlardaǵı graflar basqarıwı dawam etken, biraq olardı tekseriw ushın imperiyanıń barlıq ayaqlarına ózi isengen adamlar – “*húkimdar wákilleri*”n jibergen. Imperiyanıń tiykarǵı armiyası atlı bólimler bolǵan. Shirkew episkopları, iri monastır abbatları imperator pármanlarınıń orınlarda ámelge asırılıwında belsendilik kórsetken. Karl saparları waqtında graflar, episkoplardıń jumısların qalay islep atırǵanın ózi teksergen. Eger lawazımınan óz mápi jolında paydalanıwlar anıqlasa, juwapkerler dárhal lawazımınan shetletilgen. Imperiya ayaǵınıń júdá úlken bolıwı onı bárhama baqlap turıwdı qıyınlastırǵan. Bunnan tısqarı graflar hám óz wálayatlarında jeke hákimlikti ornatiwǵa, lawazımlardıń miyraslıq bolıwına umılǵan. Bul bolsa dáwirler ótip oraylasqan basqarıwdıń hálsizleniwine, imperiyanıń daǵdarısqa ushirawına jol ashadı. Evropa húkimdarları arasında Karldıń abırayı joqarı bolǵan. Onıń sarayına uzaq-jaqın mámleketlerden elshiler kelip turǵan. Tariyxıy jılmalarda jazılıwınsha, arab xalifası Horun ar-Rashid elshileri arqalı Karlǵa qımbat bahalı sawǵalar menen birge Quddustaǵı Isa payǵambardıń qábiri jaylasqan jer rámziy túrde berilgen.

IMPERIYANÍŇ BÓLINIWI

Basqınshılıqlar arqalı dúzilgen Ullı Karldırn Jańa Rim imperiyası rawajlanıwınıń túrli dárejesindegi qáwimlerden dúzilgen bolıp, uzaq waqıt ústemlik etiwı qıyın edi. Karldırn óliminen soń kóp waqıt ótpey imperiyanıń bóliniwi baslanadı. Onıń aqlıqları dáwirinde Verden qalasında 843-jılı dúzilgen shártnamaǵa muwapıq imperiya úshke bólinip, olardıń tiykarında úsh - Franciya, Germaniya hám Italiya mámleketleri dúziledi. Verden shártnamasınan soń Karolingler imperiyasınıń batıs bólimi Ullı Karldırn aqlıǵına beriledi, nátiyjede Batis Frank korollıǵı payda boladı. Bul aymaqta jasaytuǵın xalıqtıń tiykarǵı bólimi arqa roman tilinde sóylesiwshi rim-gallardan quralǵanlıǵı ushın francuz xalqınıń qalıplesiw procesi tezlesip, bul aymaq Galliya emes, Franciya (frankler mámleketi) dep atala baslaydı. Usı dáwirde Karolingler hákimiyatınıń hálsizligi basqa xalıqlardıń tınımsız shabıwıllarına imkan beredi. Nátiyjede iri feodallar birlesip, mámleketti basqınshılardan qorǵay baslaydı. Karolinglerdiń sońǵı wákili Lyudovik V dúnyadan ótkennen soń, aqsúyekler hám ruwxanıylar 987-jılda Robertinler shańaraǵınan bolǵan graf Gugo Kapetti Franciya korolı dep járiyalaydı. Solay etip Franciyada Kapetingler dinastiyasına tiykar salınadı. Biraq Kapetinglerdiń hákimiyati dáslep kúshsiz bolıp, korollıq IX–X ásirlerde-aq bir qatar ǵárezsiz múlkler - Normandiya, Akvitaniya, Burgundiya gercoglıqları, Tuluza, Shampan, Flandriya graflıqlarına bólinip ketedi. Olardıń hár biri ǵárezsiz bolıp, geyde koroldan da kúshlirek armiya hám úlken jer-múlklerge iyelik etken. Korol óz domenı (*jer-múlk*) – Parij hám Orlean qalaların óz ishine alǵan II-de-Frans gercoglıǵında ǵana húkimdarlıq etetuǵın edi.

Franciyada X–XI ásirlerde awıl xojalıǵı, ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı baslanadı. Miynet bólistiriliwiniń rawajlanıwı sebepli wálayatlardıń óz aldına jasawı saplastırıladı. Sawda-satıq olardı bir-birine baylanıslı etip qoyadı. Wálayatlar ortasındaǵı ekonomikalıq baylanıslardı rawajlandırıw talapları feodal pıtırǵılıqtı saplastırıwdı talap ete basladı. Shirkew hám feodallardıń ózbasımshılıqlarınan jábir kórgen qala xalqınıń qollap-quwatlawı nátiyjesinde korol qudiretli bolıp bardı. Bul kúshlerge súyengen kapetingler XII ásir baslarında óz domeninde tártip ornatıp, múlklerdi kóbeytedi hám áste-aqırın Franciyanı birlestire baslaydı. Korol Lyudovik VI korollıq jerlerinde turǵan baron qorǵanların ózine boysındırıwǵa erisedi. Onıń balası Lyudovik VII (1108–1137) bolsa Akvitaniya gercoglıǵınıń miyrasxorı – Eleonoraǵa úyleniwi arqalı óz domenin jáne de keńeytedi. XIII ásir baslarına kelip Franciyanıń derlik barlıq aymaǵında Filipp II niń húkimdarlıǵı ornatılıp, korol hákimiyatı bekkemlenedi.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Frank korollıǵınıń dúziliw procesin aytıp beriń.
2. Franklerdiń Xristianlıqtı qabil etiwın siz qanday bahalaysız?
3. Jańa Rim imperiyası, sizińshe, nege uzaq jasamadı?
4. Verden shártnamasınan keyin qanday siyasiy ózgerisler júz berdi?

4- tema



Britaniyadan Angliyağa



Anglosakslar

SIZ BILIP ALASÍZ:

- Britaniyanıń jergilikli xalqı;
- anglosakslar: járdemge kelgen armiyanıń basqınshıǵa aylanıwı;
- normanlar basqınshılıǵı hám olarǵa qarsı gúres;
- korol Alfred hám onıń iskerligi;
- normandlardıń XI ásirdegi basqınshılıqları haqqında.



BRITANIYANIŃ JERGILIKLI XALQÍ HAQQÍNDA

Ulli Britaniya EvropaniŃ arqa-batis bóliminde jaylasqan. Bul ayaqta eramızdan aldırđı 1 mırnı jıllıqta kelt qáwimleri – britler jasađan. Eramızdıń 43-jılınan baslap Britaniya atawlarıniŃ úlken bólimin rimliler basıp aladı, sonıń menen Qubla Britaniya ústinen olardıń derlik 400 jıllıq ústemligi baslanadı. Rim imperiyası Britaniya atawların basıp alđanda, atawdıń qublasında kelt, britt, arqasında – házirgi Irlandiya hám Shotlandiyada – skott, pikt qáwimleri jasađan.



TARIYX DÁPTERINIŃZGE KIRGIZIŃ

*London eramızdıń
43-jılı atawdı Rim
imperiyası basıp
alđannan keyin
Temza dáryası
boyında qurılđan
hámde tórt ásirge
jaqın rimlilerdiŃ bas
qalası bolđan.*

ANGLOSAKSLAR BASQINSHILIGI

RimniŃ Britaniyadađı legionı 407-jılda Italiyađa qaytqannan soń, atawdađı rimliler de kontinentke qaytadı. Bul waqıtta atawdađı britt, keltlerdiŃ óz-ara urıslarınan paydalanđan arqa ayaqlardađı pikt hám skott qáwimleri olarđa hújim baslaydı. Olardan qorđanıw maqsetinde britler GermaniyanıŃ ishki (arqa) bóliminde jaylasqan

angl, saks yut hám friz qáwimlerinin (ulıwma ataması anglosakslar) járdem soraydı. Germanlar dáslep úsh kemede keledi. Biraq jergilikli xalıqtırń áskeriy tárepten kúshsizliginen paydalanıp, anglosakslar júzlegen, mıńlağan qáwimleslerin “qorǵawshılardan” “basqınshılarǵa” aylanıwına shaqıradı.

KOROL ARTUR



A tawdaǵı sońǵı rimlilerden Amvrosiy Avrelian VI ásirdeń baslarında britlerdi birlestirip, anglosakslarǵa qarşı derlik yarım ásir gúresedi. Kelt qáwimleri eske túsiriwlerinde bul jeńisler haqqındaǵı maǵlıwmatlar ásirler dawamında saqlanıp qaladı. Lekin ráwiyatlarda basqınshılarǵa soqqı bergen qaharmannıń atı ózgergen. Dástan aytıwshılar onı Artorius yamasa Artur dep ataǵan.

Dóńgelek stol ıcarları

DÁSLEPKI FEODAL MÁMLEKETLER

A mvrosiy Avreliannan keyin britlerde múnásip jolbasshınıń bolmawı anglosakslar tárepinen atawdıń úlken bóliminiń basıp alınıwına imkaniyat jaratadı. Atawda jaylasqan anglosaks qáwimleri bolsa V–VI ásirlerde jergilikli britlerdiń qalğan bólimin boysındırıp, ózleriniń dáslepki feodal korollıqların dúzedi. Jergilikli britler atawdıń arqa-batıs bólimine qısıp shıǵarıladı. Basıp alıwshılıq urısları sebepli kóplegen britler hám keltler frankler mámleketiniń Armorika wálayıtına kóship ótip, bul jerge Bretan atın beredi. Britlerdiń bir bólimi urıslarda qaytı boladı, qalǵanları sońınan germanlar menen aralasıp ketedi. Britaniyada kelt, britt tilleri emes, basqınshı **angllar tili** ústemlikke erisedi. Olar túrli sóylemlerde (dialekt) sóylesken, lekin jıllar ótip angllar jasaǵan Mersiya dialektlik tili barǵan sayın keń qollanıla baslaydı. Sol sebepli



basqinshılar qarım-qatnasındağı til inglis, mámleket bolsa **Angliya** atin aladı. Basqinshılardıń kóplegen qáwimleri hám boysındırılğan xalıqtıń qalğan bólimi bir xalıq bolıp birlese baslaydı. Tariyxta olar anglo-saks dep ataladı.

MÁMLEKET BASQARÍW SISTEMASÍ

Anglosaks korolıqları monarxiya mámleketleri bolıp, biraq olarda korol hákimiyati kúshsiz edi. Korol aqsúyeklerden ibarat “*Danishpanlar keńesi*” ne baǵınıshlı edi. Keńes nızamlardı tastıyıqlaytuǵın edi hám mámlekettiń joqarı sud organı esaplanatuǵın edi. Hátteki, keńes koroldı saylawı hám onı taxttan túsiriwi da múmkin edi. Mámlekette graflıqlar dúzilip, olardı korol wákili – **sherif** basqarǵan. Sol sebepli inglis jámiyeti áste-aqırın feodallıq túske enedi. Olarda iri jer iyeleri – lordlar payda boladı. Jańa dúzilgen korolıqlar bárha bir-birine qarama-qarsı bolǵan. 829-jilda Uesseks húkimdarı Ekbert atawdağı barlıq korolıqlar xalqın bir mámleketke birlestirip, ózin korol dep járiyalaydı. Solay etip, IX ásir baslarında anglo-saks mámleketleri birlestirilip, mámleket ulıwma at penen “**Angliya**” dep atala baslaydı.



BILIMDANLAR USHÍN!

DÓNGELEK STOL ÁPSANASI

Ápsanaǵa góre, korol Artur májilislerde qatnasıwshılar bir-biri menen eń jaqsı orın máselesinde tartıspawı hám ózlerin teń seziwi ushın dóńgelek stoldı oylap tapqan. Sebebi feodallar ortasında joqarı orınǵa otırıw ushın tez-tez tartıswıqlar bolıp turar, bul hátte qurallı gúreslerge de aylanıp ketetuǵın edi. Dóńgelek stol Kamelot qorǵanındaǵı eń úlken zalda edi. Onıń átirapındaǵı otırǵıshlarda rıcarlardan óz mártligi menen saqawatlı hám hadal insanlar qatarına kiriw huqıqın qolǵa kirgizgen hámde joqarı rıcarlıq ordenine iye bolǵanları otırǵanı aytiladı. Dereklerde rıcarlardıń sanı hár qıylı aytiladı, olardıń kópshiliginde 24 rıcar bolǵanı jazıp qaldırılǵan.

Házirgi kúnde Vinchesterda 24 aǵzadan ibarat ortalıq sáwbeti elege shekem ótkiziledi, bul dástúr júz jıllar dawamında úziliksiz dawam etip kelmekte. Korol Artur dóńgelek stolında rıcarlar menen mámleket basqarılıwı, áskeriy atlanıslar, mámleket qáwipsizligin támiyinlew, puqaralardı basqinshılardan qorǵaw sıyaqlı áhmiyetli máselelerdi sheshken.

NORMANLARĜA QARSÍ GÚRES

Birlesken anglosaks korollığı dúziliwi menen normanlarĜa qarsı ayawsız gúres baslawĜa májbúr boladı. Normanlardırń jolbasshıları jawingerligi menen ajiralıp turĜan.



USÍNÍ YADTA SAQLAŃ!

Vikingler – VIII ásir aqırı – XI ásir ortalarında Evropa mámleketlerinde teńiz jolı arqalı sawda-satıq penen shuĜıllanĜan, sonday-aq qaraqshılıq hám basqınshılıq júrisleri alıp barĜan skandinaviyalılar (Daniya, Norvegiya ayaqlarında jasaĜan qáwimler). Batıs Evropada olardı **normanlar**, Rusta **varyaglar** dep ataĜan.

838-jilda Ekbert basqınshılardıń AngliyaĜa qılĜan hújimlerinen birin qaytara aladı. Lekin ishki kelispewshiliklerden kúshsizlengen anglosaks korolıqları basqınshılardı toqtata almaydı. Aqıbetinde normanlar 842-jilda Londondı basıp alıp, talaydı hám jandırıp jiberedi. Keyin ala kóplegen skandinaviyalılar arqashıĜıs AngliyaĜa ornalasıp, bul úlkeniń rawajlanıwına tásir etedi. Daniyalılar júdá tıĜız jaylasqan bolıp, olar kelip ornalasqan aймаq pútkil orta ásirler dawamında DaniyaĜa qaraslı aймаq degen atama menen atalĜan.



Vikinglerdiñ
Angliyağa hújimi

KOROL ULLÍ ALFRED

Normanlar hújimi korol Ullı Alfred (871–900) dáwirinde qaytarıladı. Ol kóplegen qorǵanlar qurdırıp, shegaralardı bekkemleydi, teñiz kemelerinen áskeriy flot dúzip, armiyada reforma ótkeredi. Xalıq láshkerlerin normanlarǵa qarsı tura alatuǵın, jaqsı áskeriy tayarıqtan ótken áskerler menen almasıradı. Angliyada birinshi márte bólek salıq alıwdı engizedi, bul salıq *“daniyalılar pulı”*, yaǵnıy daniyalılarǵa qarsı gúresiw ushın jıynalatuǵın salıq dep ataladı. Korol Alfred 879-jılda normanlardı óz ústemligi astındaǵı inglis jerleriniñ qol qatılmaslıǵın tán alǵanlıǵı haqqındaǵı shártnamanı dúziwge májbúr etedi. Korol Alfred dáwirinde inglis jerlerinde tınıshlıq ornatılıp, ilim-pán rawajlanadı, mádeniy rawajlanıw da óz shıńına jetedi.

Korol Alfred júdá bilimli, oqımısılı adam bolıp, ilim-aǵartıwshılıqqa qávenderlik qıladı. Onıñ dáwirinde sawatlı ruwxanıylar tayarlaw ushın episkoplıqlar qasında jaña mektepler dúziledi. Sonday-aq, *“Anglosakson jılnaması”* dúzilip, jıl sayın áhmiyetli waqıyalar jazıp barıla baslaydı. Eger 250 jıl dawamında jazılǵan usı jılnama bolmaǵanda, tariyxshılar Angliyanıñ orta ásirler tariyxı haqqında sheklengen maǵlıwmatlarǵa iye bolar edi. Alfred tárepinen anglosaks korollıqlarınıñ áyyemgi nızamları, haqıyqatları jıynalıp, bir toplam etip shıǵarıw buyırıldı. Keyin ala oǵan *“Alfred haqıyqatı”* atı beriledi. Alfred latin avtorlarınıñ shıǵarmaların anglosaks tiline awdarma isletken, óz mámleketi xalqın sawatlı etiwge umılǵan húkimdar esaplanadı.

DENLONÍN QAYTARÍLÍWÍ

Korol Alfredtńń óliminen keyin Koronń miyrasxorları Denlo (Daniya nızamları wálayatı)ǵa hújim baslaydı hám onı qosıp aladı. Bul dáwirge kelip, Denloǵa ornalasqan daniyalılar jergilikli xalıq penen jaqınlasıp, aralasa baslaǵan edi. Keyin ala Angliyada jáne ishki kelispewshilikler baslanıp, mámleket hálsireydi. Bul dáwirde Daniya korollıǵı tez rawajlana baslaydı.

BIRLESKEN KOROLLÍQ

XI ásir baslarında normanlar Angliyaǵa qayta hújim baslaydı. Daniya korolı Kanut 1013-jılı inglis jerlerine óz áskerlerin túsirip, onı qıyınshılıqlarsız iyeleydi. Kanut sol waqıtta Angliya korolı dep te járiyalanadı. Ol Angliya menen birgelikte Shotlandiya hám Shveciyanı óz ishine alǵan úlken mámleket dúzedi. Lekin onıń óliminen soń dúzgen úlken mámleketi bólsheklenip ketedi. Keyin ala inglis taxtına Eduard keledi hám anglosakslar húkimdarlıǵın qayta tikleydi.



Korol Vilgelm I

VILGELM BASQINSHÍLÍǴÍ

1066-jılı Franciyanıń arqasındaǵı Normandiya gercogi Vilgelm I normand hám francuz rıcarlarınan ibarat armiya menen Angliya jaǵalawlarına túsedı. Ol anglosakslardı daniyalılardan azat etpekshi ekenligin aytsa da, biraq negizinde Angliyanı iyelewge umtıladı. Sonıń ushın ol inglis shirkewinde óz tásirin kúsheytiwdi niyet eken papa tárepinen qollap-quwatlanıp, anglosaks armiyasın jeńedi hám ózin Angliya korolı dep járiyalaydı.

Normandiyalılar ústemligi ornatılǵannan keyin, kóplegen anglosakslar óz múlklerinen ayırıladı. Barlıq jerde jańa aqsúyeklerdiń tas qorǵanları qurıladı. Vilgelm I eń jaqsı jerler hám toǵaylardı korol qorıqханaları dep járiyalaydı. Inglisler kóterilis shıǵarıp, inglis emes, bálkim eski francuz tilinde sóyleytuǵın korolǵa qarsılıq kórsete baslaydı.





Vilgelm I diń miyrasxorları korol hákimiyatın bekkemlewdi dawam ettiredi. Tiýkarınan, kishkene balası Genrix I dáwirinde korollıq sudı kúsheydi, sonday-aq, korollıq finans basqarması da dúziledi.

Genrix I diń ul perzenti bolmağanlıǵı sebepli onıń óliminen keyin taxt ushın gúres háwij aladı. Uzaq dawam etken bul gúreste qızınıń balası Genrix II (1154–1189) jeńiske erisedi.

Genrix II dáwirinde finanslıq hám áskeriy reformalar ótkeriledi. Baronlarǵa áskeriy xızmet ornına gáziynege “qalqan pulı” salıǵın tólewge ruqsat beriledi. Bul reforma korolǵa turaqlı jallanba armiya dúziw imkanın beredi. Solay etip Angliyada korollar hákimiyatı kúsheyip baradı.

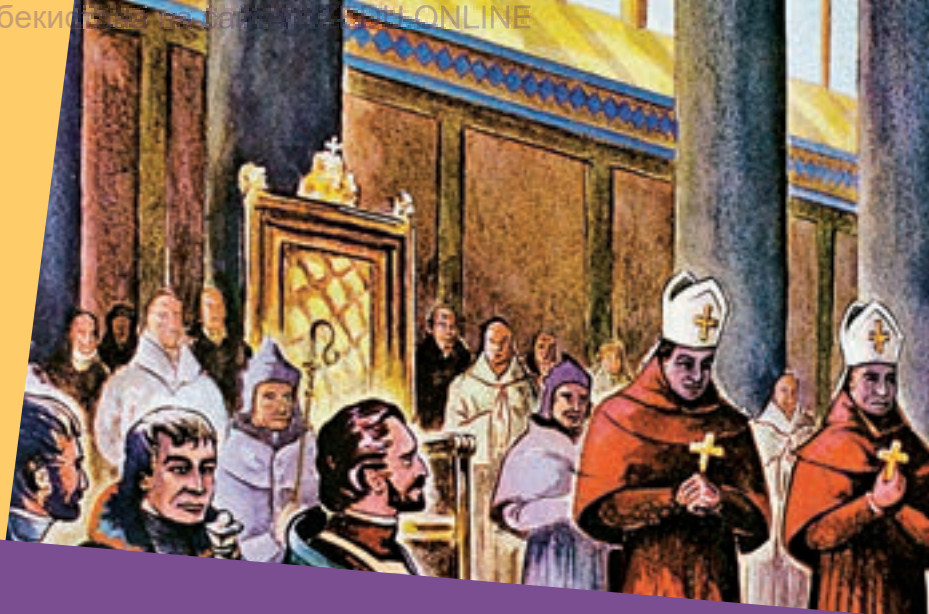
*1066-jıldaǵı
Vilgelm I hám
anglosakslar
ortasındaǵı
Gastings
sawashı*



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Britaniyanıń jergilikli xalqı hám ol jerge basqınshılıq atlanıslar shól-kemlestirgen german qáwimleri haqqında aytıp berıń.
2. Korol Artur kim, ol haqqında nelerdi bilesiz?
3. Ullı Alfred iskerligi haqqında neler yadıńızda qaldı?
4. Normanlar basqınshılıqları haqqında bilgenlerińizdi aytıp berıń.
5. Ne sebepten Britaniya keyin ala Angliya dep atala baslaydı?

5- tema



Muqáddes Rim imperiyası



*Genrix I ham Karl III
ushrasiwi*



SIZ BILIP ALASÍZ:

- german korolliginiń dúziliwi;
- Otton I diń koroldan imperatorǵa aylanıwı;
- ne ushın jańa mámleket Muqaddes Rim imperiyası dep atalıwı;
- german imperatorları hám katolik shirkewi: báseki hám gúresi haqqında.



GERMANIYA KOROLLÍGÍ

Karolingler dinastiyasınıń Shıǵıs Frank korollıǵındaǵı basqarıwı 911-jılda juwmaqlanadı. Bul waqıtqa kelip korol hákimiyatı kúshsizlenip qalǵan edi. Jergilikli aqsúyekler 919-jılı gercoglardan eń qudiretlisi bolǵan Saksoniya gercogı Genrixı Shıǵıs Frank mámleketi húkimdarı etip saylaydı. Bul sáne Germaniya korollıǵınıń payda bolǵan jılı esaplanadı.

Bul waqıtta Germaniyaǵa arqadan normanlar, qubladań kóshpeli vengerler hújimi bolıp turǵan. Uzaqtı gózlep, aqıl menen is júritip Genrix mámleketti kúsheytiwge háreket etedi. Vengerler menen 9 jılǵa tınıshlıq shártnamasın dúzip, kúshli atlı armiya dúziwge kirisedi. Onıń buyırǵına muwapıq, awıllardaǵı hár 9 xojalıqtan bir adam tańlap, áskerlikke tayarlaw ushın burglarǵa (qorǵanlarǵa) kóshiriledi. Solay etip atlı armiya kúsheytirilip, Genrix I diń miyrasxorı Otton I 955-jılı Lex dáryası boyındaǵı sawashta vengerlerdiń atlı armiyasınıń jeńedi. Usıdan keyin vengerler óz hújimlerin toqtatıp, otırıqshı turmıs tárizine ótedi, xristianlıqtı qabıl etedi hámde nemislerdiń tásirine óte baslaydı. Keyin ala venger feodalları nemislerdiń slavyanlarǵa qarsı alıp barǵan gúreslerinde bir neshe márte awqamlas bolǵan.



MUQADDES RIM IMPERIYASÍNÍN DÚZILIWI

Korol Otton I

Vengerlerdi jeńgen Otton I eń qúdiretli korolǵa aylanadı. Ol korolliq ataǵına qanaatlanbay, 962-jılda Italiyaǵa júris qılıp, Rim papası Ioann XII tárepinen imperator dep daǵazalanıwına erisedi.

Otton I tiykarǵı itibarın shıǵısqa emes, Italiyanıń qublasına qaratadı, sebebi Italiya german imperatorlarınıń “*dunyaǵa húkimdar bolıw*” rejelerinde tiykarǵı orın tutatuǵın edi. Ullı Karl sıyaqlı Otton da óz imperiyasını Rimniń dawamshısı esaplap, onı Rim (keyninen Muqaddes Rim) imperiyası dep ataǵan.



USÍNÍ YADTA SAQLAÑ!

Muqaddes Rim imperiyası 962-jıldan 1806-jılǵa shekem húkim súrgen. Xristian katolik shirkewi ğamxorlıǵında bolǵanı ushın oǵan “muqaddes” atı berilgen.

Imperatorlar, ásirese Otton I dıń aqlıǵı Otton III óz hákimiyatı astında pútkil xristian dúnyasını birlestiriw niyetinde bolǵan. Ol Rimdi Muqaddes Imperiyanıń turaqlı paytaxtına aylanıwına háreket etedi hám hátte áyyemgi Rim imperatorları sarayı ornına ózine saray qurdıradı. Biraq rimliler oǵan qarsı bas kóterip shıǵadı hám imperator sarayın qorshap aladı. Bunnan keyin Otton III Rimde qalıwdan qorqıp, Ravennaǵa kóship ótedi. Muqaddes Rim imperiyasında hesh qashan húkimet turatuǵın turaqlı bir paytaxt bolmaǵan. Bul waqıtta imperiya quramına Germaniya hám Arqa Italiya kirgen. Biraq imperatorlardıń Italiyadaǵı hákimiyatları kúshsiz bolǵanlıqtan, turaqlılıqtı támiyinlew ushın hár bir jańa korol bul jerge júris qılıp, Rimde imperatorlıq tajın kiygen, hákimiyat nishanların qabil qılǵan.

MÁDENIY RAWAJLANÍW

Otton I dáwirinde Germaniyada mádeniy rawajlaníw baslanadı, bul ádette “Otton Oyanıw dáwiri” dep ataladı. Imperator sarayında ádebiy iskerlik keń en jayadı, qoljazbalar tayarlanadı, skriptoriya (ustaxana)lar ashıladı, latin tilin úyreniw rawajlanadı. Otton I diń balası Otton II Vizantiya malikasına úylenip, Vizantiya menen mádeniy baylanıslardı bekkemlewge úles qosadı. Mámlekette er hám qız balalar mektepleri payda boladı. Oqıtıwshılar arasında bilimdan monax Gerbert ajralıp turatuğın edi. Ol bolajaq korol Otton III ke ustazlıq etedi.



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Zamanlasları “dúnya ájayıbatı” dep laqap qoyğan Otton III dáwirinde saltanatlı saray máresimleri islep shıǵılğan, imperator hákimiyatınıń tımsalları: taj, krest kórinisi salınğan altın shar, saltanat hasası jaratılğan.



MÁMLEKET HÁM SHIRKEW MÚNÁSIBETLERI

Imperatorlar óz xızmetinde nemis shirkewi járdemine súyengen, oǵan qáwenderlik etiw menen birge baqlawda da uslap turǵan. Shirkewge kóplegen jer-múlk hám jeñillikler berilgen. Sonday-aq, húkimdarlar ózlerine sadıq bolǵan ruwxanıyer arasınan episkop hám abbatlardı tayınlaǵan. Imperatorlar hátte Rim papaların tayınlap, kerek bolsa, olardı shetletken. Solay etip shirkew korolliq xızmetine ótkerilgen hám onıń tiykarǵı tayanışına aylanǵan. Imperatorlardıń shirkewdi mámleket apparatınıń bir bólimine aylandırıwǵa urınıwları kóp ótpey onıń kúshi dúnyalıqtan joqarı dep esaplaǵan papalardıń narazılıǵına sebep boladı. XI ásirde papalar xristian shirkewi ústinen baqlawdı qayta qolǵa alıw ushın imperatorǵa qarsı gúres baslaydı. Xristian dúnyasına húkimdarlıq etiw ushın imperator hám papalar ortasında uzaq dawam etken bul gúres imperiyanıń kúshsizleniwine alıp keledi.



Otton III



TARIYX DÁPTERINIZGE KIRGIZIN!

Otton I Rimde kóplegen episkoplar qatnasıwında ózi jaqtırmaǵan papalardan birin sudlap, lawazımınan shetletken. Otton III bolsa óziniń ustazı monax Gerbertti Silvester II atı menen Rim papalıǵına saylanıwına erisken. Dereklerde jazılıwınsha, Gerbert kambaǵal shańaraqtan bolıp, bilimge qushtarlıǵı sebepli arablar İspaniyasındaǵı Qurdoba (Kordova) hám Ishbiliya (Seviliya) qalalarına barıp bilim alǵan. Imperator shańaraǵına jaqınlıq oǵan arxiepiskop, soń papalıqlawazımlarına jol ashadı.

FEODAL IDÍRAWSHÍLÍQ

Hár bir jańa korol imperatorlıq tajın kiyiw ushın Rimge sapar etiwdi zárúr dep bilgen. Kóbinese bunday saparlar uzaq dawam etken urıslarǵa aylanıp, korollar uzaq waqıt Germaniyanı taslap ketiwi kerek bolǵan. Máselen, 996-jılda Rimge barıp taj kiygen imperator Otton III óz ómirin Rim imperiyasınıń tiklewge baǵıshlap, usı jerde ómirlik qalıwǵa qarar etedi.

Imperatordıń uzaq waqıt Germaniyada bolmawı aqıbetinde, iri feodallardıń ǵárezsizlikke umtılıwınıń kúshewiwine hám dinastiyalıq kelispewshiliklerge alıp keldi.

Saksoniyalıqlar dinastiyasına tiyisli bolǵan sońǵı imperator Genrix II (1014–1024) qıraǵılıq penen siyasat júrgizedi. Ol Italiyadaǵı úlken feodallar hám qalalılardıń ózine vassallıǵı menen sheklenedi. Ózi bolsa Germaniyada jasap, túrli kelisimler beriw arqalı nemis gercogların boysındırıp, 1018-jılda Rimde imperator sıpatında taj kiyedi. Kóp ótpey jańa imperator Germaniyaǵa qayıp keledi hám Italiya qalaların nemis episkopları basqara baslaydı. Onıń óliminen soń Italiyanıń tiykarǵı bólimi nemis korolları iyeliginen shıǵıp ketedi.



SIYASIY RAWAJLANÍW

1137-jilda Germaniyada Shtaufenler dinastiyası hákimiyatqa keledi, onıń eń belgili wákili Fridrix I Barbarossa (1152–1190) edi. Onıń dáwirinde Muqaddes Rim imperiyası siyasiy tárepten óziniń eń joqarı shıńına hám áskeriy qudiretine erisedi. Fridrix I batır hám miyrimsiz sárkarda bolıwı menen bir qatarda, talantlı siyasatshı, mámleket basqarıw islerin júdá jaqsı ózlestirgen húkimdar edi. Fridrix I Vengriya, Chexiya, Polsha hám Daniya korollarına óz hákimiyatınıń ústemligin tán aldırıwǵa umtıladı. Hátte Angliya hám Franciyadan ústemlikke erisiwdi árman etedi. Imperator hár túrli diplomatiyalıq usıllar arqalı Germaniyadaǵı gercog hám graflardıń óz-ara urıslarına shek qoyıp, mámlekette tınıshlıq ornatiw hámde imperiya ayaqların keńeytiwge de erisedi.

Dáslep Fridrix I dıqqat itibarın krest atlanısları sebepli bayıp ketken Italiya qalalarına qaratadı: ol jerlerge bes márte atlanıs jasap, óz hákimiyatın ornatiwǵa umtıladı. Imperatorǵa Rimde qala xalqı hám papa ortasında baslanǵan gúres qol keledi. Bunnan paydalanǵan Fridrix I 1155-jilda Rimge barıp taj kiyedi hám imperator dep járiyalanadı. Imperator Italiyanı pútkilley boysındırıw hám ózine baǵınıshlı wálayatqa aylandırıw siyasatın júrgize baslaydı. 1158-jilda úlken armiya menen atlanıs baslap, Italiyanıń arqasındaǵı qalaların boysındıradı. Biraq Milan qalası basshılıǵında Lombardiya qalaları basqınshılardıǵa qarsı qozǵalań kóteredi. Fridrix I qozǵalańdı bastırıw dawamında Milan xalqın qırıp, qalanı wayran etedi. Lekin Milan XII ásirdeń 60-70-jıllarında qayta tiklenip, jańa sawashqa tayarlıq kóre baslaydı. 1176-jil Len-yano sawashında imperator armiyası italiyalılardan jeńiledi. Fridrix I Arqa Italiya qalalarına erkinlik huqıqın beriwge hám gárezsizligin tán alıwǵa májbúr boladı. Italiyanıń arqasındaǵı úlken jer-múlkler qoldan ketken bolsa da, Fridrix I balası Genrixıtı Siciliya malikası Konstansiyaǵa úylendiriw arqalı, Siciliya atawlarınan tısqari, Italiyanıń qubla bólimin de óz ishine alǵan kúshli korollıqtı qolǵa kirgizedi. Keyin onıń miyrasxorları Siciliyada qalıp, usı jerden turıp imperiyanı basqara baslaydı. Bul bolsa Germaniyada nemis gercogları ózbasımshalıǵın kúsheytip, dinastiyanıń krizisın tezletedi.



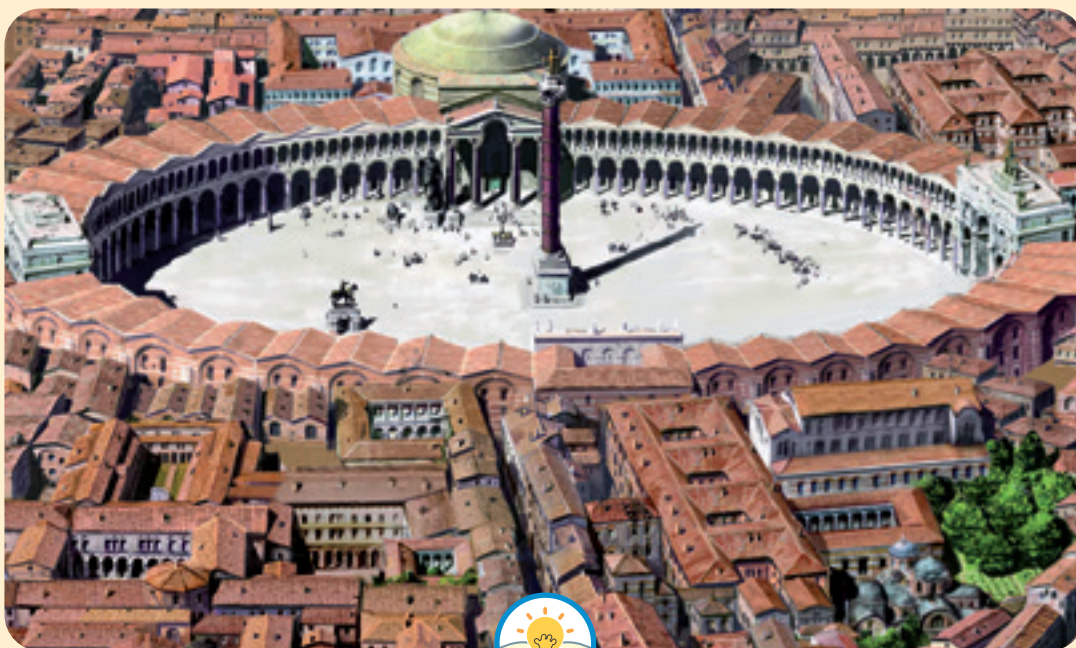
SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Karl Martell, Uıllı Alfred hám Genrix I ler ótkergen áskeriy reformaların sebeplerin salıstırıń, uqsas tárepleri hám ayırmashılıǵı haqqında aytıp berin.
2. Ne sebepten Otton I dúzgen imperiya “Muqaddes Rim imperiyası” dep atalǵan?
3. Sizińshe, ne ushın Otton III ti “*dúnya ájayıbatı*” dep ataǵan?

6- tema



Vizantiya: Batis hám Shıǵıs aralıǵında



*Imperator Konstantin
forumı*

SIZ BILIP ALASÍZ:

- 395-jılıǵı bóliniwden soń Shıǵıs Rim imperiyasınıń taǵdiri qanday bolǵanlıǵı;
- Vizantiyanıń dáslepki orta ásirler Evropasındaǵı ornı qanday bolǵanlıǵı haqqında.



ESLEP KÓRINI!

- Ne sebepten Rim imperiyası Batıs hám Shıǵıs bólimlerge bólinip ketken?

Vizantiya derlik mır jıl dawamında Evropanıń eń qudiretli mámleketi bolıp qalǵan, hámde antik dáwir hám Rim imperiyası dástúrlerin dawam ettirgen.

VIZANTIYANÍŃ PAYDA BOLÍWÍ

Imperator Feodosiydıń ulları 395-jılı Rim imperiyasını eki ǵárezsiz mámleketke bólip aladı: biri – paytaxtı Rim qalası bolǵan Batıs Rim imperiyası, ekinshisi – paytaxtı Konstantinopol qalası bolǵan Shıǵıs Rim imperiyası (onı grekler koloniyası atınan Vizantiya dep te ataydı). Úlken balası Arkadiyǵa imperiyanıń salıstırmalı bay aymaqları tiyisli boladı, oǵan Balkan hám Kishi Aziya yarım atawları, Siriya, Palestina, Mısır kirgen. Xalqı tiykarınan grekler, siriyalılar, armanlar, evreyler, mısırlılardan ibarat bolǵan.

Grekler salıstırmalı kópshilikti quraǵanı ushın, jıllar ótip imperiyada latın tili ornın grek tili iyeleydi. Evropada Vizantiya xalqın grekler dep ataǵan, lekin olar ózlerin grekshe romeyleyler – rimliler dep ataǵan edi.

Vizantiyada qulshılıq saqlanıp qalǵan bolsa da, xalqınıń úlken bólimin salıq tóleytuǵın erkin diyqanlar qurawı, jasalma suwǵarılatuǵın egin maydanlardan mol ónim alınıwı mámlekettiń ekonomikalıq turaqlılıǵın támiyinlegen. Imperiyada VI ásirde de Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Edessa sıyaqlı iri sawda hám ónermentshilik orayları gúllep-jasnaǵan. Bul faktorlar “xalıqlardıń ullı kóshiwleri dáwiri”nde de ekonomikanı, kúshli armiyanı, Rim dástúrlerine tiykarlanǵan mámleketshilik hám an-

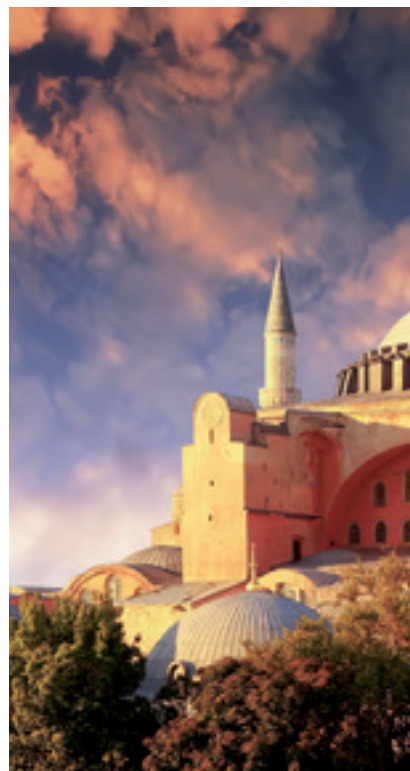
tik mádeniyatti saqlap qalıw imkaniyatın beredi. Konstantinopol hám Aleksandriyanı sawlatlı imaratlar, kóp qabatlı úyler, músinler hám fontanlar ornatılğan maydanlar bezep turğan. Qalalarda ónermentshiliktiń shiyshesazlıq, mawıt, jipek gezlemeler toqıw, zergerlik, arxitektura tarawları rawajlanğan. Ispaniyadan Qıtayǵa shekem bolǵan ayaqlardaǵı mámleketler sawdagerleri romeyler bazarlarına asıqqan. Konstantinopoldı salıstırmalı mániste Aziya hám Evropanı baylanıstırıwshı “*altın kópir*” dep ataǵan. Vizantiyalı sawdagerler Batıstır bazarlarında sulıw kiyimler, bezeniw buyımları, qural-jaraqlar, siyrek ushırasatuǵın ıdıslar hám shirkew buyımların satıp alǵan. Konstantinopol Evropanıń eń iri qalasına aylanǵan, Vizantiya altın teńgesi (numisma) ásirler dawamında isenimli xalıqaralıq pul esaplanǵan.



VASILEVS HÁKIMIYATÍ

Shıǵıs Rimdi vasilevs (grekshe “patsha”) basqarǵan. Vasilevsler Evropa, Aldınǵı Aziya hám Arqa Afrikanı basqarıw huqıqın rimlilerden alǵan. Imperator (vasilevs) hámeldarlardı tayınlaǵan, nızamlar shıǵarǵan, armıyanı basqarǵan, urıs járiyalap, tınıshlıq pitimin dúzgen. Biraq ol hámeldarlar hám armıya menen esaplasıwǵa májbúr bolǵan, sonday-aq imperator ataǵınıń miyraslıǵı tolıq tastıyıqlanbaǵan edi. Bul ataqtır muqaddesligi imperatordıń qol qatılmaslıǵın ańlatpaǵan: imperiyanıń mıń jıllıq tariyxında olardı taxttan awdarıp taslaw hám háttteki óltiriw jaǵdayları tez-tez ushırasıp turǵan.

Ayo Sofiya (Áwliye Sofiya)





YUSTINIAN DÁWIRI

Vizantiya óz qudireti shırına Yustinian I (527–565) dáwirinde erisedi. Ol kámbaǵal diyqan shańaraǵında tuwılǵan. Ámekisi Yustin armiyada ápiwayı áskerlikten sárkarda dárejesine kóterilip, imperatorlıq taxtın iyeleydi. Yustin jiyeni Yustiniandi sarayǵa alıp kelip, onıń jaqsı bilim alıwın támiyinleydi. Ámekisiniń óliminen keyin Yustinian taxtqa otıradı. Ol átirapına talantlı sárkardalar, huqıqtanıwshılar, tariyxshılardı toplaydı. Onıń dáwirinde arxitekturanıń ájayıp úlgileri: Konstantinopolǵa Ayo Sofiya (Áwliye Sofiya), Revennadaǵı (Italiya) San-Vitale ibadatxanaları qurılǵan. Imperatordıń buyırǵına muwapıq,



Yustinian I



*Vizantiya
teńgesi*

huqıqtanıwshılar áyyemgi Rim nızamları toplanın jaratadı. Biraq imperator miyrimisiz hám jalaxorlıqqa júdá iseniwsheń edi. Yustinianniń niyeti Rim imperiyasınıń 395-jıldan aldınǵı shegaraların tiklew bolǵan. Bul niyetin ámelge asırıw ushın ol Arqa Afrikani, uzaq urıslardan soń Italiyaniń úlken bólimin basıp alǵan bolsa da, ol jerlerde qullıqtı tiklewge umtılwı jergilikli xalıq tárepinen qollap-quwatlanbaydı. Onıń batısqa shólkemlestirgen áskeriy atlanısları, shıǵısta Iran menen urısları nátiyjesinde ǵáziyneniń bosap qalıwı xalıqtı búlginshilikke ushıratıp, armiyani hálsiretedi.

DUSHPANLAR QORSHAWÍDA

Yustinianiń óliminen keyin Vizantiya ayaqları áste-aqırın qısqaırıp baradı. Langobardlar derlik pútkil Ispaniyani tartıp aladı. Imperator Irakliy I Iranǵa qarısı gúresip, Xisrav II armiyasını jeńgen bolsa da, urıs hár eki tárepti kúshsizlendiredi, bul bolsa aradan kóp ótpey arablardıń Mısır, Siriya, Palestinani basıp alıwına, Balkan yarım atawında Bolgariya patshalıǵınıń payda bolıwına imkan beredi. Imperiyaǵa keyingi ásirlerde slavyanlar, avarlar, pechenegler, vengerler, bolgarlar, normanlar, seljukiy túrkler basqınshılıq atlanıslar shólkemlestirgen, Konstantinopolda bir neshe márte qorshawǵa alınǵan.

Imperiyanıń awhalı qansha awırlassa, “diplomatiya óneri” – kelisimler alıp barıw, awqamlar dúziw sheberligi áhmiyetli bolıp barǵan. Sonıń ushın zamanagóy diplomatiya tiykarlarına usı Vizantiya diplomatiyasınıń kóplegen qaǵıydaları kirgen.



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Vizantiya imperatorınıń sarayı óziniń sawlatı hám kórkemligi menen shet elden kelgen miymanlardı tań qaldırǵan. Dábdebeli qabıllawlar waqtında vasilevs dúrler menen kestelengen sawlatlı ki-yimlerde bolǵan; toq qızıl reńdi tek imperator óz lipaslarında qollawı múmkin bolǵan. Saltanatlı máresimler imperatordı óz xalqın hám shet ellik miymanlar qıyalında erisip bolmaytuǵın abıray, itibarǵa kótergen.



Konstantinopol úlken sarayı (qayta tiklengen)



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Vizantiya imperiyası qalay payda bolǵan?
2. Shıǵıs Rimdi krizisten asırıp qalǵan faktorlardı aytıp beriń!
3. Vasilevs hákimiyattı qalay basqarǵan?
4. Yustinian I dıń imperatorlıǵı haqqında nelerdi bilesiz?
5. Shıǵıs Rim imperiyasınıń keyingi taǵdirinen neler yadıńızda qaldı?

7- tema



Slavyan mámleketleriniń dúziliwi



Slavyan qáwimleri

SIZ BILIP ALASÍZ:

- áyyemgi slavyanlar;
- slavyan jazıwınıń jaratılıwı;
- dáslepki slavyan mámleketleriniń payda bolıwı;
- Kiev Rusı mámleketi dúziliwiniń shárt-sharayatlari;
- Kiev Rusına xristianlıqtıń kirip keliwi;
- Yaroslav Danışpan reformaları hámde Kiev Rusı mámleketinde mádeniyattıń rawajlanıwı haqqında.



Slavyan mámleketleri VII–X ásirlerde dúziledi. Xristian dininiń qabillanıwı slavyanlardıń Evropa xalıqları shańaraǵına qosılıwın támiyinlep, olardıń húkimdarları – knyazlar hákimiyatınıń bekkemleniwine, mádeniyattıń rawajlanıwına alıp keledi.

ÁYYEMGI SLAVYANLAR

Slavyan qáwimleriniń ata-tegi Elba dáryasınıń joqarı aǵımınan Dneprdiń orta basseynine shekem bolǵan ayaqlarda jasaǵan. Bul ayaqlardan slavyanlardıń bir bólimi Elba boylap arqa-batısqa, basqa bir bólimi Shıǵıs Evropaǵa, úshinshi bólimi qublaǵa jılıp, VI ásirde Dunay dáryası boylarına jetedi. Olardıń barlıǵı bir tilde sóylesip, ózlerin slavyan (sloven) dep ataǵan, bul “*túsinikli bir tilde sóylesiwshiler*” degen mánisti ańlatadı.



Slavyan áskerleri



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Túrli baǵdarlarda háreketleniw dawamında slavyan qáwimleri batıs, shıǵıs hám qubla toparlarǵa bólingen: **batıs slavyanlarǵa** – pol-yaklar, chexlar hám slovaklar kirgen; **shıǵıs slavyanlar** – rus, ukrain hám belarus xalıqlarınıń ata-babaları; **qubla slavyanlarǵa** – bolgarlar serbler, xorvatlar, chernogorlar, slovenler, arqa makedoniyalılar kirgen.

Slavyanlardıń tiykarǵı kásibi diyqanshılıq edi. Sharwashılıq, balıqshılıq, ańshılıq, pal hárreshilik (jabayı pal jıynaw) xojalıqta áhmiyetli orın tutqan. Teriler, pal, palhárre mumın qońsı qáwimlerde satqan.

Slavyanlardıń jámiyetlik turmısı áyyemgi germanlardiki menen kóplegen ulıwmalıq táreplerge iye bolǵan. Bularǵa, jámiyettegi ruw-qáwimshilik dúzimi, xalıq májilisiniń áhmiyetli orınǵa iye ekenligi, áskeriy drujınaǵa súyengen knyaz hákimiyatınıń kúsheyiwı, abıray hám áskeriy oljalarǵa erisiw ushın qońsı qáwimlerde basqınshılıq urısların shólkemlestiriwi kirgen. Tariyxıy rawajlanıw dáwirinde slavyanlarda dáslep qáwim awqamları, keyinirek dáslepki mámleketler payda boladı.



Kirill hám Mefodiy

SLAVYAN JAZÍWÍNÍN JARATÍLÍWÍ

Házirgi Chexiya mámleketi ornında IX ásir baslarında Ullı Moraviya mámleketi payda boladı. Onıń birinshi knyazı nemis episkoplıǵınan xristian dinin qabıllaydı, biraq onıń miyrasxorı nemis ruwxanıylarınıń tásirinen qutiliw maqsetinde pravoslav shirkewi patriarxat Vizantiyadan din boyınsha ustazlar jiberiwdi soraydı. Moraviyaǵa 863-jılı eki monax – Kirill hám Mefodiy keledi. Olar slavyan álipbesin jaratıp, Injildi slavyan tiline awdarmalap baslaydı. Grek jazıwı tiykarındaǵı slavyan jazıwı keyinirek “kirill jazıwı” atın aladı. Birádar-monaxlardıń dawamshıları olardıń xızmetin Bolgariya, Serbiya, Xorvatiyada dawam ettiredi. Kirill jazıwı Rusqa da jayıladı. Slavyan jazıwınıń jaratılıwı, Injildiń awdarmalanıwı slavyanlar mádeniyatınıń rawajlanıwına úlken úles qostı.



Ullı Simeon I

BOLGARIYA

Ullı (Volga) dáryası boyında jasağan túrkiy bolgar qáwimleri xalıqlardıń kóshiwleri dawamında batısqa jiljip, Dunay dáryasınıń qubla tárepindegi Vizantiya aymaqlarında jasağan slavyanlardı ózlerine bağındıradı. Dáslepki slavyan mámleketi bolğan Bolgar patshalıǵına 681-jılı patsha Asparux tárepinen tiykar salınıp, húkimdar dinastiya hám atamasın basqınshılardan alǵan. Biraq san jaǵınan az bolǵanlıǵı sebepli, bolgarlar áste-aqırın slavyanlar menen aralasıp ketedi. Bolgarlar Vizantiyanıń tásirini astında xristianlıqtı qabıllaydı. Bolgariya eń kúsheygen dáwirde patsha Simeon (893–927) qońsı Vizantiya imperiyası menen jeńisli urıslar alıp barǵan. Biraq XI ásir baslarında hásirep baslaǵan Bolgariyanı Vizantiya basıp aladı. Mámleket tek XII ásir aqırına kelip gárezsizlikke erisedi.

CHEXIYA HÁM POLSHA

Ullı Moraviya bólinip ketkennen keyin, onıń aymaǵındaǵı slavyanlardı chex qáwimi boysındırıp, X ásir baslarında Chexiya mámleketine tiykar saladı. Tez arada Chexiyada nemis episkopları tásirinde xristian dini tarqaladı. Mámleket XI ásirde Muqaddes Rim imperiyası quramına kirgen bolsa da, biraq óz gárezsizligin sezilerli dárejede saqlap qaladı. Keyinirek german imperatorı Genrix IV (1085) Rim



Polsha knyazi Meshko I

papasına qarsı gúrestegi járdemi ushın chex knyazına korolliq tajın inam etedi. Solay etip mámlekette korol hákimiyatı kúsheyip, XIII ásirde Chexiya mámleketi Evropada eń kúshli mámleketlerden birine aylanadı.

Polsha mámleketi X ásir ortalarında payda bolǵan. Knyaz Meshko I 966-jılı xristianlıqtı nemis episkoplarınan qabıllaydı. Polsha shirkewi 1000-jılı arxiepiskoplıq rutbasın alıp, nemis shirkewinen ǵárezsizlikke erisedi. Meshko I dıń miyrasxorı Boleslav I Batır ústemligi dáwirinde korolliq taxtına erisiledi. Xristianlıqtıń Rim yáki Konstantinopoldan qabıllanıwı slavyanlardıń keyingi siyasiy baǵdarı, jazıwı hám mádeniyatı dástúrleriniń qalıplesiwinde óz tásirin tiygizgen. Sonlıqtan, Polsha, Chexiya, Xorvatiyada Rimniń táhiri hám latin jazıwı ústem bolsa, Bolgariya, Serbiya hám Kiev Rusında Konstantinopol táhiri hám kirill álipbesi jetekshilik etken. Bul tásir kórkem-óner hám arxitekturada da ayqın kórinedi.

KIEV RUSI MÁMLEKETINIŃ PAYDA BOLÍWÍ

Shıǵıs slavyan qáwimleri jerlerinde dúzilgen mámleket Rus dep atalǵan. Jılnamalarda jazıwına qaraǵanda, shıǵıs slavyan qáwimleri jetekshileri IX ásirde ekinshi yarımında mámleketti basqarıw ushın Ruriklar shańaraǵınan knyaz shaqırıwǵa qarar etedi. Bul usınıs sol dáwirde Evropada úlken basqınshılıqlar shólkemlestirip atırǵan vikinglerge qarsı shara sıpatında ǵana emes, sonday-aq slavyan qáwimleri arasındaǵı básekini saplastırıwǵa qaratılǵan edi. Bul usınısqa góre kelgen aǵa-iniler dáslep, Novgorod, Beloozero hám Izborskta knyazlıq etken. Belgili waqıt ótkennen soń olardan tek Rurik qalıp, onıń miyrasxorları Rustı kóp ásirler dawamında basqarǵan. Ruriktiń dawamshısı Oleg 882-jılı Kievti iyelep, Kiev Rusı mámleketine tiykar saladı hám Dnepr basseynindegi slavyan qáwimlerin boysındırıwdı dawam etedi. Knyazlar Igor hám Svyatoslav dáwirinde olardıń áskeriy drujinaları pecheneg, xazar qáwimlerine qarsı, sonday-aq, qublada Vizantiyaǵa qarsı qorǵanıw sawashları hám basqınshılıq urısları alıp barǵan.

Svyatoslavtıń miyrasxorı Vladimir dáwirinde knyazlıq ishki hám sırtqı dushpanlarına qarsı gúresti dawam ettirgen. Vladimirdıń atı Rus tariyxında ayrıqsha orın tutadı. Bunıń sebebi bolsa onıń áskeriy iskerligi menen emes, bálkim 988-jılı Vizantiya pravoslav shirkewi dástúrlerine kóre xristianlıqtı qabıllap, xalqına da usı dindi qabıllatıwı menen baylanıslı bolıp esaplanadı.



RUS YAROSLAV DANÍSHPAN DÁWIRINDE (1019–1054)

Vladimirdiń óliminen keyin miyrasxorları arasında hákimiyat ushın gúreste úlken balası Yaroslav jeńip shıǵadı. Knyazdiń áskeriy tarawdaǵı dáslepki jeńisi pecheneglerdi úzil-kesil jeńiwi bolǵan. Biraq onıń “*Danishpan*” ataǵın alıwı dóretiws-hilk isleri menen baylanıslı bolıp esaplanadı. Ol Volga boyında Yaroslavl qalasına tiykar salǵan. Onıń dáwirinde mámleket aymaqları júdá keńeyedi.

Knyaz arxitektura imaratları qurılısına ayırıqsha itibar qaratıp, Kievtegi Áwliye Sofiya ibadatxanasın qurdırǵan. Ol házirge shekem jaqsı saqlanǵan. Keyinirek usı atamadaǵı ibadatxanalar Polosk hám Novgorod qalalarında da qurıladı. Monastırlar qasında mektepler ashıladı. Novgorod hám Kievte jilnamalar dúzile baslaydı. Latın hám grek tillerindegi shıǵarmalardı rus tiline awdarmalaw isleri jolǵa qoyıladı. “*Rus haqıyqatı*” atlı nızamlar dúzilip, Yaroslavtıń miyrasxorları dáwirinde oǵan jańa statyalar kirgiziledi. Yaroslav hám onıń miyrasxorları dáwirinde Kiev Rusı knyazlıǵınıń tiykarǵı sırtqı dushpanları qıpshaq qáwimleri (ruslar olardı “*polovecler*” dep ataǵan) bolıp qaladı. Qıpshaqlar Jayıq (Ural) dáryasınan Dunayǵa shekem bolǵan aymaqlardı iyelegen. Dnepr dáryası basseynindegi qıpshaqlar birlesip, XI ásirdeń aqırında Rus knyazı Vladimir Monomax áskerlerine qarsı urıslar alıp barǵan. Monomax Kiev Rusı knyazı húkimdarı bolǵannan keyin (1113–1125), urıs háreketleri qıpshaqlar jaysaytuǵın aymaqlarǵa kóshken. Knyazdıń óliminen keyin qarama-qarsılıqlar qaytadan baslanıp, knyazlıq siyasiy pıtırańqılıqqa ushıraydı.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Kirill hám Mefodiyler iskerligi slavyan mádeniyatınıń rawajlanıwında qanday orın tutqan?
2. Ne ushın Bolgar patshalıǵı Bolgariyaǵa aylanǵan?
3. Chexiya hám Polsha mámleketleri rawajlanıwındaǵı ulıwmalıqtı anıqlań.
4. Rim yáki Vizantiya turmısınıń qanday tárepleri slavyan mámleketlerine tásir etkenin táriyplep beriń.
5. Siziń pikirinizshe, Rus xalqınıń xristianlıqtı qabıl etiwı qanday áhmiyetke iye?

Ullı Qıtay diywalı

“Changcheng” sózi qıtay tilinde “uzın diywal” degen mánisti ańlatadı. Bul diywal planetamızdaǵı eń uzın diywal bolıp, onıń qurılısı eramızdan aldınǵı IV ásirde baslanıp, kóp ásirler dawamında, yaǵnıy 1644-jılǵa shekem qurılıs-ońlaw isleri alıp barılǵan.



Machu-Pikchu

Oı Perudaǵı biyiklikte jaylasqan bolıp, inklerdiń joyılǵan qalası esaplanadı. Qaladaǵı barlıq imaratlar dástúrlık ink texnologiyasınan paydalanıp qurılǵan: tegislengen hár túrli ólshemdegi taslar bir-birine tıǵız jabıstırılǵan, olardıń arasında hesh qanday aralaspı qosılmaǵan.



Orta Aziyadaǵı Seljukiyeler haqqında

Tariyxshı hám geograf alım Hamdulla Qazviniy Abul-Ala Axvalanıń “Tariyx” shıǵarmasınan kelip shıǵıp, seljukiyelerdiń IX ásirde Buxara hám Samarqand qalalarına kelip ornalasqanı aytıp ótıledi.



II BAP

V–XIII ÁSIRLERDE AZIYA HÁM AMERIKA



8- tema

Jaña din besigi



SIZ BILIP ALASÍZ:

- arablardıń turmıs tárizi;
- dúnyada jaña din – Islamnıń payda bolıwı;
- Islam dininiń arkonları haqqında.



ARABIYA HÁM ONÍŃ XALQÍ

Arab qáwimleri Arabiya yarım atawı hám oğan tutas aymaqlarda jasap kelgen. Olar somiy (*semit*) tilles xalıqlardan bolıp, bul til semyasında arablardan tisqari, evreyler, assuriyler, finikiyalılar hám arameyler de sóylegen. Bul xalıqlar uzaq ótmishte Shıǵıstıń eń áyyemgi mámleketleri: Akkad, Babil, Izrail patshalıqların dúzgen. Kóshpeli arablar – badaviyler (sahrayiler) basqa sharwa qáwimleri sıyaqlı túyeshilik, qoyshılıq hám jıqlıshılıq penen shuǵıllanǵan. Olar shól hám dalalarda, ot-shópler ósetuǵın jaylawlarda malların baǵıp, kóship júrgen. Arabiyanıń úlken bólimi adamlar túyesiz júre almaytuǵın aymaqlardan ibarat edi. Badaviyler túye súti hám góshin paydalanǵan, júninen gezeleme hámde otaw ushın kiyiz tayarlaǵan, túyeni minip sawashqa kirgen hám háreketlengen.



Arablar turmısı

Yarim atawdirń qubla hám batisındaǵı otırıqshı diyqanshılıq penen shuǵı-lanıwshı xalqı say, jılǵalar, qudıqlar átirapında xurma hám júzim baǵların jaratqan. Arqadan qublaǵa – Vizantiyadan Afrikanıń shıǵısına, Hindistanǵa kárwan jolları usı aymaqlar arqalı ótken. Ullı jipek joli boyındaǵı mámleketler-de tınıshlıq waqıtlarında kárwan jolları Arabiyaǵa jiljiytuǵın edi. Waqıtlar ótip kárwan jolları boyında xalıq jasaytuǵın orınlar, qalalar payda boladı. Olarda jasaǵan xalıq sawda kárwanları hám sayaxatshılardıǵa xızmet kórsetken. Olardıń biri – Mekke qalası kóshpelilerdiń hám jergilikli xalıqtıń zat almasıw hámde sawda orayı bolǵan. Arabiyanıń joqarı rawajlanǵan wálayatları – Yemen hám Hijaz bolǵan. Yemen ónimdar jerleri, miywe hám xurma baǵları menen belgili bolǵan. Arablarda Yemen “haq”, “baxıtlı” degen mánislerdi bildiredi. Hindistannan Vizantiyaǵa dám deriwshı shópler, jipek gezlemeler, merwert tası, hám basqa zatlar tasılatuǵın jol ústinde jaylasqanlıǵı ushın, Hijaz hám Yemenniń teńiz boylarında qalalar payda bolǵan. Qurǵaqshılıq dáwirinde shólde jasaytuǵın kóshpeliler otırıqshı xalıq jerlerine, ásirese Hijaz hám Yemenge talawshılıq basqınshılıqların da alıp barǵan. Arablardıń kópshiligi kóp qudaylıq dinlerine sıyınǵan. Olar quyash, ay hám juldızlarǵa sıyınǵan. Hár bir qáwim hár qıylı qudaylardı qádirlegen. Mekkedegi Kaaba ulıwma zıyarat ornı bolıp, ol jerde qáwim qudayları háykkelleri, but hám tas háykkeller saqlanǵan. VI–VII ásirlerde xalıq sanı kóbeyip, qáwimler arasında suw derekleri hám jaylawlar ushın gúres kúsheyedi. Urıslarda alınǵan áskeriy oljalar qáwim sárdarları hám áskeriy jolbasshılardıń bayıwın, múlklik qatlamlasıwdı kúshetyip, ruwshılıq dúziminiń krizisin tezlestirdi.



BILIMDANLAR USHÍN!

*Badaviyeler áyyemgi zamanlardan bir órkeshli túyelerdi baqqan. Túyeler bir neshe kún suwsız júriwi, aزیق sıpatında jantaqlar menen qana-atlanıwı hám jelkesine bir neshe júz kilogramm júkti tasıwı múmkin edi. Tariyxshılardıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda, teriden tayarlanatuǵın suw saqlaytuǵın mes (**sanoch**) ti badaviyeler oylap tapqan. Túyeler hám mesler olarǵa alıs jaylawlarǵa jetip bariw hámde uzaq saparlarǵa kárwanlardı tayarlaw imkaniyatın bergen.*





Arablarda sawda-satiq



PAYĠAMBAR MUHAMMED (S.A.V.)

Islam tariyxshilari onir tiykarin saliwshisi – bolajaq payġambar Muhammed (s.a.v.) ti 570-jili Mekke quraysh qawiminiñ hoshimiyler ruwina tiyisli, onsha bay bolmaġan, lekin Mekke aqsúyeklerine jaqin shańaraqta tuwilġanın jazadı. Muhammed (s.a.v.) anasınıñ qarnında eki aylıq hámile waqtında ákesi Abdullah – bul waqıtta sawda isleri menen Siriyada edi – Mekkege qaytıp kiyatırġanda tosattan qaytis boladı. Dástúrge göre Mekke xalqı qattı issıdan saqlaw ushın hár jili gódeklerdi tawdaġı jaylawlarda jasawshı Banu Saad qawiminiñ hayallarına berip jibergen. Muhammed (s.a.v.) te altı aylıġınan Banu Saadlı Xalima degen hayaldır tárbiyasına ótip, kóshpeliler arasında tórt jil jasaydı. Sońınan Mekkege qaytıp, anası menen birge jasaydı. Altı jasında anası Amina da dúnyadan ótip, onı atası Abdulmutallib óz qaramaġına aladı. Atası Abdulmutallib te kóp ótpey qaytis boladı, keyin tárbiyalawdı ámekisi Abu Tálib óz moynına aladı. 12 jasında Muhammed (s.a.v.) azġana múddet Abu Tálibtir sharwasın baġadı, keyin sawda islerinde qatnasadı. Sawda isleri menen Siriyaġa sapar etip, Xalab hám Damashq qalalarına baradı. Muhammed (s.a.v.) qırq jasında payġambar bolıp, jigirma úsh jil dawamında adamlardı islam dinine shaqıradı. Muhammed (s.a.v.) 632-jili Madina qalasında dúnyadan ótedi hám usı jerge jerlenedi.

QURANNÍŇ PAYDA BOLÍWÍ

Islam dini dereklerinde jazılıwına qaraġanda, Muhammed (s.a.v.) ġa 610-jildan baslap Alla taaladan iláhiy ayatlar ayan bola baslaydı. Ol qudiretli birden-bir jalġız Qudaydan yaġniy Alla taaladan basqa hesh qanday quday joq, dep, ózin Rasulullah – “Allanıñ elshisi, payġambarı” dep járiyalaydı.



USÍNÍ YADTA SAQLAŇ!

Quran (arabsha qıráát, oqıw) – islam dinine sıyınıwshılardıñ muqaddes kitabı bolıp, Alla Taala tárepinen Muhammed (s.a.v.) ke saza arqalı bildirilgen. Quran jigirma úsh jil dawamında bildirilgen bolıp, 114 súreden ibarat.

Sawdagerler kóp qudaylıqtan jeke qudaylıq dini-ne ótiw olarğa materiallıq zıyan keltiriwinen qorqıp, Muhammed (s.a.v.) tiń úgit-násiyatların unamsız qabil etken. Mekkeniń kópshilik xalqı, ásirese quraysh qáwiminiń aqsúyekleri onıń úgit-násiyatlarına ashıqtan-ashıq qarsı shıǵadı. Nátiyjede ol basqa jerlerden tárepdarlar izlewge májbúr boladı. Solay etip, Muhammed (s.a.v.) hám onıń tárepdarları eramızdıń 622-jılı Yasribke hijrat (kóshiw) qıladı hámde qalaǵa Madina (payǵambarlıq qalası) atın beredi. Hijrat atın alǵan bul waqıya islam tariyxında burılıs jasaydı. Eramızdıń 622-jılı hijrat – “kóship ótiw” musılman jil esabınıń baslanıwı dep qabil etiledi. Kóship barǵan adamlar músapirler, Madinada islam dinin qabıllaǵanlar ansorlar (tárepdarlar) dep ataladı. Yasribli arablar jeke qudaylıq táliymatına jaqsı qatnasta boladı. Muhammed (s.a.v.) qalanıń iyesine aylanıp, ol jerde dáslepki meshitti qurǵızadı. Allaǵa ibadat qılıw tártibin engizedi, sutxorlıq, ishiwshilik, qumar oyunların qadaǵan etedi. Solay etip buddizm hám xristianlıqtan keyingi jáne bir jáhán dini payda boladı.



ISLAM TÁLIYMATÍ

Islam (arabsha – *boysınıw, sıyınıw, ózin allaǵa baǵıshlaw*) – VII ásirdiń baslarında Arabstan yarım atawında jalǵız Allaǵa isenim tiykarında qalıplesip, dúnyada keń tarqalǵan dinlerdiń biri esaplanadı. Islam dinine sıyınıwshılar arabsha “*muslim*” (“*islamdı qabil etken*”, “*boysınıwshi*”, “*sadıq*”) – musılman dep ataladı.

Islam dini bes tiykar yáki ústin (*arkon ad-din al-islamiy*)ge iye:

- 1) Allanıń birligine, Muhammed (s.a.v.) onıń payǵambarı ekenligine iyman keltiriw;
- 2) Aqıl-esli hám erjetken hár bir musılmannıń bes waqıt namaz oqıwı;
- 3) erjetken hám saw-salamat adamnıń Ramazan ayında bir ay oraza tutıwı;
- 4) mal-múlki nısabına (sháriyatta belgilengen muǵdar) jetken adamnıń zakat beriwi;
- 5) jolı hám pulına qurbı jetse, haj etiwı.

Musılmanlar ushın eń úlken bayram – Ramazan hayıtı bir aylıq orazadan keyin belgilenedi. Onnan jetpis kún ótip Qurban hayıtı ótkeriledi. Musılmanlar hápteniń juma kúnin “*sayyid al-ayyom hám haj al-masakiyn*” – “*kúnlerdiń ullısı hám miskinler ushın haj*” dep esaplaydı.

Muhammed (s.a.v.) Madina hám onıń átirapındaǵı qalalar xalqın islam dinine ótkergennen keyin, 630-jılı Mekke qalasin sawashsız iyeleydi. Onıń buyırǵı menen sahabalar Mekke xalqına amanlıq berip, Kaabadan barlıq but hám tas háykellerdi shıǵarıp taslaydı. Kaabada saqlanıp atırǵan Qara tas Allanıń “haq din”degilerge inamı dep daǵazalanadı. Sonnan keyin Kaaba barlıq musılmanlar ushın tiykarǵı ziyarat ornına aylanadı.

Arabiya qalaları hám kóshpeli qáwimler keyingi jıllarda islamdı qabıllap, VII ásirde birden-bir mámleketke birlisedi.



Orta ásirlerde
Mekke qalasi

ISLAMDAǒÍ MAZHABLAR

Mazhab sózi arabsha “baǒdar”, “aǒım”, “jol” mánis-lerin bildirip, Islam dininde belgili bir diniy másele, mashqala boyınsha ulama pikirine qosılıw, “onıń júrgen baǒdarınan barıw”dı bildiredi.

Islamda tiykarınan eki baǒdar – sunniylik hám shialıq (Ali tárepdarları) bar bolıp, olardıń hár birinde bir qansha mazhablar bar. Úshinshi baǒdar – sırt elliler (xavorij “ajiralıp shıqqanlar”) VII ásirdeń ekinshi yarımında bólsheklenip, keyinirek joq bolıp ketken.

Sunniylik dep, diniy nızam-qaǒıyda hám tártip-lerge ámel etiwde Qurani kárim hám payǒambar Muhammed (s.a.v.) hádisleri – “Sunna”ǒa birdey ámel etiwge ayıladı. Sunniylik baǒdarı tárepdarları “Ahli sunna val jamáát” dep ataladı. Bul atamada Payǒambar Muhammed (s.a.v.)tıń súnnetlerine tolıq ámel etiw hám musulmanlardıń tiykarǒı kópshilik jamááti mánisleri óz sáwleleniwın tapqan. Búgingi kúnde musulmanlardıń tiykarǒı bólimi sunniylik baǒdarında bolıp, ol tórt fihiy mazhab: Hanafiy, Shofey, Molikiy, Hanbaliy hámde eki Ashariy hám Moturidiy dogmalıq táliyimatlarınan ibarat. Mazhablar sekta (firqa)lardan parıqlanadı. Sunniylik-tegi tórt mazhab ta teń esaplanadı. Mazhablar ulıwma dástúrlık diniy huqıq sheńberinen shıqpaǒan halda, shá-riyat máselelerinde jeńilirek yáki qatań húkim shıǒarırı menen bir-birinen parıqlanadı. Orta Aziyada, sonday-aq, Ózbekstanda hanafiylik mazhabı keń jayılgan.



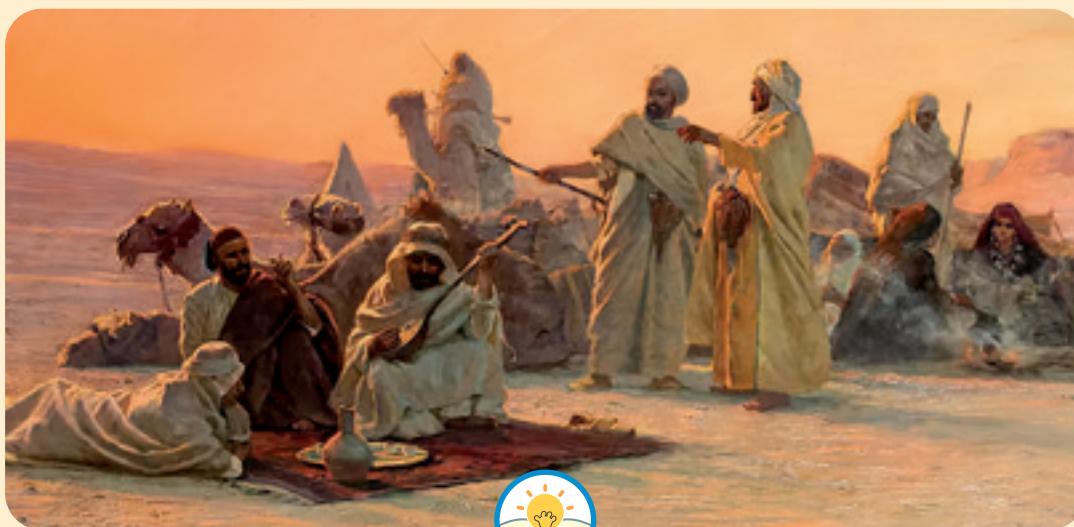
SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Arablardıń tili, shuǒıllanatuǒın jumisları haqqında nelerdi yadta saqlap qaldıńız?
2. Badaviylar (kóshpeliler) jámiyetlik dúziminiń ózgeriwine qanday faktorlar sebep boldı?
3. Muhammed (s.a.v.)tıń ómiri hám iskerligi haqqında nelerdi eslep qaldıńız?
4. Arab qáwimleriniń birlesiw sebeplerin aytıp beriń.

9- tema



Arab xalifalığı: islam dúnyasınıń payda bolıwı



SIZ BILIP ALASÍZ:

- Xulafai roshidinler iskerligi;
- Xalıqtı islamlastırıw jolları;
- Ummaviyeler hám Abbasiyeler dinastiyası;
- Arab xalifalığınıń krizisi haqqında.



Arablar alıp barğan basıp alıwshılıqlar VII–VIII ásirlerde úlken ayaqlardı Aiyelep alğan Arab xalifalıǵı mámleketiniń payda bolıwı menen juwmaqlanadı. Xalifalıqtı dáslep xulafai roshidinler – “*tuwrı jordan barıwshı xalifalar*”, sońınan Ummaviyeler (661–750) hám Abbasiyeler (750–1258) dinastiyaları basqarǵan. Xalifalıq quramındaǵı mámleketlerde bay mádeniyat jaratılıp, ol túrli xalıqlar jetiskenlikleriniń jámleniwi nátiyjesinde payda bolǵan. Xalifalıq ayaqlarında ilim-pán, ádebiyat hám kórkem-óner joqarı dárejede rawajlandı.

CHORYARLAR DÁWIRI

Muhammed (s.a.v.) qaytıw bolǵannan soń barlıq arablardı birlestirgen mámlekettegi hákimiyat onıń eń jaqın sahabaları qolına ótedi. Xulafai roshidinler dáwirinde mámleket basshısı-xalifa (“*orınbasar*”), al mámleket bolsa Xalifalıq dep atala basladı. Arablar birlestirilgennen soń, islam dininiń ulıwma maqseti ğayrıdinlerdi islamǵa boysındırıw boladı. Dáslep **Abu Bakir** (632–634) xalifalıqqa saylanadı. Onıń basqarıwı dáwirinde Arabiya yarım atawı xalqı islamdı tolıq qabıl etedi, arab qáwimleriniń hákimiyatqa qarsı kóterilgen kóterilisleri bastırıladı. Onıń xalifalıǵı dáwirinde arablar Irak hám Siriyanı iyeleydi. Abu Bakir Islam mámleketi basqarıw sistemasın jetilistiredi. Onıń dáwirinde mámleketti basqarıw ushın Másláhát keńesi dúzilip, hár bir wálayatqa wáliy (hákim) tayınlanadı.

Keyingi xalifa **Omar ibn Xattob** (634–644) dáwirinde Vizantiya áskerleri ústinen jeńiske erisip, bir neshe jilda Siriya, Palestina, Mısır, Iranniń úlken bólegi hám Jer Orta teńiziniń Afrika jaǵalawları basıp alınadı. Onıń dáwirinde salıq-olpan sisteması islep shıǵılıp, diywan dizimine kirgizilgen barlıq mámleket xızmetkerlerine aylıq tólew járiya etiledi. 637-jılı aprelda jańa musulman jil esabı-hijriy jil kalendarı járiya etiledi. Musılmanlar Omardı taqıwadar, din máselelerine ádalatlı bolǵanı ushın – “*Omarı ádil*”, al húkimdarlıq jılların bolsa xalifalıqtıń “*altın ásiri*” dep táriyplegen.

Reformalardıń ámelge asırılıwı



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Dereklerde jazılıwinsha, xalifa Omar ibn Xattab dáwirinde islam dinin en jaydırıw maqsetinde basıp alıwlar júdá keńeyedi. Musılmanlar Parsı jerlerin basıp alar eken, Tustar degen qalanı basıp alıwǵa tuwrı keledi. Sad ibn Abu Vaqqos bassılıǵındaǵı arab áskerleri qalanı uzaq múddet qamal qılıp, alti ayda da iyeley almaydı. Áskerlerdiń jawingerlik ruwxı túsip ketip, qural-jaraǵı hámde azıq-awqat qorı da tawsıla baslaydı. Bárshe musulmanlar qanday jol tutıwdı bilmey turǵanda, júzine nıqap tartqan bir kisi kirip keledi. “Men qalanı qanday qılıp alıwdı bilemen. Meniń aytqanımdı qılsańız, sizlerge járdem beremen”, - deydi. Sonda áskerbası: “Ne qılıwdı ayt, biz razımız”, - deydi. Nıqaplı kisi “Meni palaqpanǵa otırǵızıp, qalanıń ishine ılaqtırasızlar, men sizlerge qala dárwazaların ashıp beremen”, - deydi. Tún yarımında áskerler onı palaqpanǵa otırǵızıp, qala ishine ılaqtıradı. Saw-aman qalǵan nıqaplı kisi saqshılardı óltirip, dárwazalardı ashıp beredi. Sawashqa tayın turǵan áskerler qalaǵa kirip, qala iyelenedi. Musılmanlar júdá úlken oljalardı qolǵa kirgizedi. Áskerbası oljalardıń bólistiriliwin járiyalap, oljanıń úlken bólegi nıqaplı kisige beriletuǵın boladı. Biraq aradan úsh kún ótse de nıqaplı kisi kelmeydi. Sonda Sad ibn Abu Vaqqos barlıq áskerlerge: “Bárshege jetkiziń: ámirge boysınbasa, Allanıń aldında gúnalı boladı”, - dep buyıradı. Nátiyjede ámirdiń shatırına bir kisi kirip keledi: “Ey ámir, men nıqap iyessin tanıyman, biraq onıń úsh shárti bar. Solardı orınlasańız ǵana aldınıǵa kelip ózin tanıtar eken, - dedi. – Birinshisi-ol siz benen sóyleskeninde, gáp tek ekewińiz arasında qalar eken; ekinshisi-ol adamnıń atın tariyx kitaplarına jazdırmaz ekensiz; úshinshisi-hátte onıń kimligin xalifaǵa da aytpas ekensiz”. Sad ibn Abu Vaqqos bárshesine razı boladı. Sonda jańaǵı kisi: “Men edim sol nıqaplı adam”, deydi. Musılmanlar Madınaǵa qayıp kelgenнен keyin, xalifa Omar nıqaplı kisi haqqında Sad ibn Abu Vaqqosdan soraydı, biraq Sad wádesinde turıp, heshnárse aytpaydı.



Ospan ibn Affon dáwirinde (644–656) Iran Sasaniyleri mámleketin basıp alıw juwmaqlarıp, Ámiwdárya jaǵalarına shıǵadı. Musılmanlardıń Tunis hám Kavkaz artı ayaqlarında abırayı bekkemlenedi. Xalifanıń buyırǵı menen Quran ayatları toplanıp, birden-bir kitap halına keltirilip, túrli úlkelerge tarqatıladı. Házirgi kúnde olardan biri muqaddes estelik sıpatında Tashkenttiń góne qala bóliminde jaylasqan “Moyi Mubarak” medresesinde saqlanbaqta.

Xulafai-roshidinlerdiń sońǵı – **Ali ibn Abu Tolib** xalifalıǵı (656–661) dáwirinde onıń húkimdarlıǵın “*haq din*”niń bárshe wákileri tán almaǵan. Alidiń tárepdarları shialar, al qarsılasları bolsa sırt elliler atın alǵan. Aqıbetinde Ali sırt elliler tárepinen ótiriledi. 661-jılda hákimiyattı Ummaviyler dinastiyası tiykarın salıwshısı Muoviya I iyeleydi.



UMMAVIYLER ÜSTEMLİĞİ

Ummaviyler dáwirinde paytaxt Damashq qalası bolıp, Siriya xalifalıqtıń oraylıq wálayatına aylanadı. Ummaviyler basqarıwı dáwirinde xalifa lawazımı násillik miyrasqa aylandırılıp, mámleket ǵáziynexanası hámde mámleket arxivi dúzilip, arab tili mámleketlik til dep járiyalanadı. Xalifalıqtıń Jabal at-Tariq basshılıǵındaǵı armiyası 711–714-jılları Pireney yarım atawındaǵı (házirgi İspaniya) Vestgot korollıǵın boysındıradı. Arablardıń arqaǵa júrisleri 732-jılı Puate sawashında toqtatıladı. Shıǵısta olar



Harun ar-Rashid

Arablar tárepinen basqa aymaqlardıń iyeleniwi

Tabaristan Jurjan, Mawarawnnaxr hám Hind dáryası jaǵalawlarına shekem (Molton qalası) bolǵan jerlerdi, Batista Arqa Afrika hám Ispaniyanıń úlken bólegin basıp aladı. Biraq Ummaviylerge qarsı bir neshe ret xalıq kóterilislere bolıp ótedi. Bul bolsa hákimiyattıń hálsirep, Abbasiylardıń hákimiyatqa keliwine imkan jaratadı.

ABBASIYLERDİŇ HÁKIMIYATQA KELIWI

Xalifalıqtaǵı siyasiy awhal keskinlesiwı nátiyjesinde VIII ásir ortalarında hákimiyat Abbasiyeler (Muxammed (s.a.v.)nıń ámekisi Abbastıń áwladları) qolına ótedi. Abbasiyeler paytaxttı Baǵdad (“*Qudaydıń inamı*”) qalasına kóshiredi. Usı dinastiyanıń eń ataqlı wákili Harun ar-Rashid (786–809) bolǵan. Musılman bolmaǵanlardı xalifalıqta mámleket xızmetine almaǵan hámde olardan kóbirek salıq óndirilgen. Nátiyjede kópshilik islamdı qabıllap, arab tilin úyrengen. Sol sebepli xalıqtıń tiykarǵı bólegi musılman bolǵan.

XALIFALÍQTÍN KRIZISI

Xalıq kóterilisleri hám hákimiyat ushın gúresler xalifalıqtın siyasiy krizisine alıp keledi. Xalifalıqtan dáslepki gárezsiz ámirlik Ispaniyada 756-jılda bólinip shıǵadı. Ol X Qurdoba (Kordova) ámirliği dep atala baslaydı. IX ásirde Mısır, Iran, Mawarawnnaxr, hám Xorasan gárezsizlikke erisedi. Abbasiyer iyeliginde Jaqın Shıǵıs hám Arabiya yarım atawı qaladı. Seljukiy túrkler 1055-jılı Baǵdadtı iyelep, xalifanı dúnyalıq wazıypalarınan shetletedi. Mongól xanı Xulaku 1258-jılı Baǵdadtı iyelegennen keyin Arab xalifalıǵı ústemligi saplastırıladi.



Arab áskerleri



ATAMALARǵA TÚSINIK

Choryarlar – (parsısha. Tórt dos) tuwrı joldan barǵan dáslepki tórt xalifa



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Kartadan Arab xalifalıǵı tárepinen basıp alınǵan ayaqlardı kórsetiń.
2. Arab xalifalıǵın basqarǵan dinastiyalar haqqında aytıp beriń.
3. Xalifalıqtın kriziske ushıraw sebepleri nede dep oylaysız?

10- tema

Seljukiyler mámleketi



Sultan Malikshax

SIZ BILIP ALASÍZ:

- Oğuz qáwimleriniń birlesiwı hám jańa dinastiyanıń payda bolıwı;
- Seljukiyler mámleketiniń dúziliwi hám rawajlanıwı;
- Seljukiylerdiń áskeriy atlanısları hám úlken saltanattır payda bolıwı;
- Túrkiy etnosınıń qáliplesiw shárayatları hám sebepleri haqqında.



*Seljukiylerniń
áskeriy júrisleri*

MÁMLEKETTÍŃ DÚZILIWI

Seljukiylar túrkiy oǵuz qáwimi quramında dáslep házirgi Qubla Qazaqstan aymaǵı hám Sirdáryanıń orta aǵımındaǵı jerlerde jasaǵan. Olar kóples ruw-qáwimlerge bólinip, kóshpeli turmıs keshirgen. Arqadaǵı túrli qáwimlerdiń basımı nátiyjesinde Sirdáryanıń tómengi aǵımındaǵı Jent qalası átiraplarına (házirgi Nawayı wálayatı aymaǵı) kóship ótken oǵuzlar Saljuqbek bassılıǵında islam dinin qabıl etedi. Qaraxaniylar Mawarawnnaxr iyelegennen soń, seljukiylar Maxmud Ğaznawiydiń razılıǵı menen 1025-jılda Xorasan jerlerine kóship ótedi. Qaraxaniylar menen Ğaznawiyler ortasındaǵı gúresten paydalanǵan Seljukiylar óz áskeriy kúshlerin birlestirip, Xorasandı iyelep, Seljukiylar mámleketine tiykar saladı. Olar Saljuqtıń aqlıǵı Toǵrulbekti húkimdar etip tayınlaydı.



TARIYX DÁPTERINIZGE KIRGIZIN!

Seljukiylar – Xorasan, Jaqın Shıǵıs hám Orta Shıǵıs, Kishi Aziya, Mawarawnnaxrdıń kishi bóleginde húkimdarlıq qılǵan túrkiy dinastiya. (1038–1308) Dinastiya atı túrkiy sharwa qáwim – oǵuzlar basshısı Saljuqbek ibn Dokak atınan alınǵan. Seljukiylar mámleketine 1038-jılda Saljuqtıń aqlıǵı Toǵrulbek tiykar salǵan.

Toğrulbek inisi Chağirbekti Xorasanda qaldırıp, ózi batısqa áskeriy júris baslaydı. Bul dáwirge kelip Iranda jawinger túrkiy qáwimlerge qarsı tura alatuğın kúsh joq edi. Nátiyjede seljukiyer qısqa múddette Batis Iran, Azerbaijan hám Iraktı ózlerine boysındıradı. 1055-jıl Bağdadta Toğrulbek atına xutba oqıladı hámde Abbasiyer seljukiylerge bağınishlı bolıp qaladı. Xalifa Al-Qaim (1031–1075) hákimiyattı Toğrulbekke tapsırıp, onı sultan hámde “Shıgıs hám Batis patshası”, -dep tán alıwğa májbúr boladı. Solay etip seljukiyer Ámiwdáryadan Frot dáryasına shekemgi aymaqta óz húkimdarlığın ornatadı.

MÁMLEKETTİŇ RAWAJLANIWI

Seljukiyer mámleketi Alp Arslan hám onıń ulı Malikshaxlar dáwirinde jáne de kúsheydi. Alp Arslan (1063–1072) dáwirinde Kishi Aziyağa áskeriy júrisler shólkemlestiriledi. Seljukiyerdiń eń rawajlangan dáwiri Sultan Malikshax (1072–1092) húkimdarlığı jıllarına tuwrı keledi. Ol atası baslap bergen shıgısqa áskeriy júrislerin dawam ettirip, Qaraxaniylerge soqqı berip, 1074-jılı Buxara hám Samarqandı iyeleydi. Sońınan Ferğana alabı iyelenip, Shıgıs Túrkistanğa shekem jetip baradı. XI ásir aqırında mámleket aymağı Shıgıs Túrkistannan Jer Orta hám Mramor teńizine shekemgi úlken aymaqtı óz ishine alğan edi. Bul mámleket Vizantiya hám Qıtay ortasında jaylasqan bolıp, krestlilerdiń Shıgısqa qılğan hújimlerin qaytarıwda xızmetleri úlken bolğan. Malikshax qaytı bolğannan keyin taxt ushın gúres kúsheyip, mámleket hálsirey baslaydı. Ishki kelispewshilikler háwij alıp, mámleket XII ásir basında shıgıs hám batıs bólimlerge bólinip ketedi.

ANATOLIYADAĞI TÜRK BEYLIKLERI

XI ásir aqırında Anatoliyanı tolıq basıp alğan oğuzlar ol jerde Kóniya sultanlığın dúzedi. Sonday-aq, Kishi Aziya aymağında seljukiyerdiń bir qatar beylik (beklik)leri de dúziledi. Beyler rásmiy Seljukiyer húkimdarlığın tán alsada, ámelde óz múlklerin gárezsiz basqarğan.

Kóniya sultanlığınırnı orayı dáslep Nikeya qalası bolıp, keyin Kóniyağa kóshiriledi. Sultan Alawatdin Qayqubad dáwirinde sultanlıq rawajlanıwınıń biyik shırına shıgadı. Sultanlıqtağı Kóniya, Qaysarı, Sivas qalaları ónermentshilik hám sawda orayları bolğan.

Kishi Aziyadağı beyliklerdiń xalqı etnikalıq jaqтан birdey emes edi. 1071-jılдаğı Mancikert sawashında seljukiyerdiń vizantiyalılar ústinen erisken jeńsinen keyin, basqa qarsılıq joqlıǵı sebepli, bul jerge oğuz túrkleriniń úlken bólimi kóship kelip, otırıqshi turmis tárizine óte baslaydı. Otırıqshi turmisqa ótip atırğan túrkler úlkeniń jergilikli xalqı sıyaqlı diyqansılıq hám



ónermentshilik penen shuǵıllana baslaǵan. Kishi Aziya grekleri hám armanlardıń bir bólegi islam dinin qabil etip, túrkiy qawimler menen jaqınlasadı. Solay etip Kishi Aziya-da XI ásir aqırınan baslap oǵuz túrkleri menen túrklesken grekler, parsılar, armanlar hámde gruzinlerdiń qosılıwınan túrk milleti qalıplese baslaydı. Biraq 1243-jilda shıǵıstan mongollardıń basıp keliwi nátiyjesinde sultanlıq biraz hálsirep qaladı. Nátiyjede 1308-jılı mámleket bir neshe beyliklerge bólinip ketedi. Olardan biri Osman beyligi bolıp, keyin ol Osmanlı túrk imperiyasınıń payda bolıwında tiykarǵı rol oynaǵan.

MÁMLEKET BASQARÍWÍ



*Seljukiyler húkimdarı
Kayxusraw II
teńgesi*

Seljukiyler mámleket basqarıwı, salıq hám jer iye-
ligi qatnasıqların shıǵıstaǵı musulman mámleket-
lerden qabil etken. Mámleketti joqarı húkimdar-sultan
(*sultan ul-azam*) basqarıp, taxt atadan balaǵa miyras
bolıp ótken. Onıń atınan xutba oqılıp, teńge quyıp
shıǵarılǵan. Mámleket basqarıw dúzimi-dargay hám
diywanǵa bólingen. Bas wázir diywanı (devoni alo)
bárshe diywanlar xızmetine basshılıq etken. Bas wázir
“rais ur-ruaso” dep atalıp, mámlekettiń ishki hám sırtqı
siyasatındaǵı barlıq tarawları qadaǵalaǵan. Seljukiy-
lerdiń eń ataqlı bas wáziri Nizomulmulk bolıp, ol mám-
leket basqarıw sistemasına baǵıshlap “**Siyasatnama**”
shıǵarmasın jazıp qaldırǵan.

Mámleket adminstrativlik jaqtan wálayatlarǵa bólinip,
onı sultan tárepinen tayınlanǵan *wáliyeler* basqarǵan.
Olarda óz mákemelerine iye bolıp, wálayat turmısı me-
nen baylanıslı barlıq tarawlarǵa basshılıq etken.



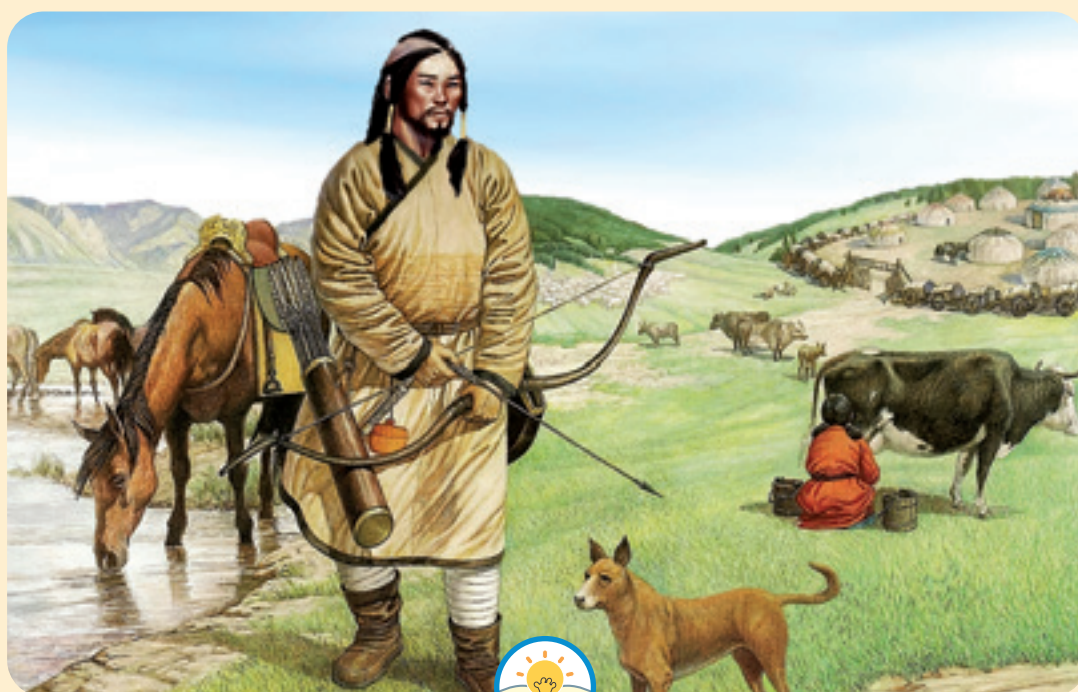
SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Seljukiyler mámleketiniń payda bolıw shárt-sharayatların túsindiriniń.
2. Túrklerdiń jámiyetlik turmısı haqqında nelerdi eslep qaldırıń?
3. Seljukiyler mámleket basqarıwı qanday bolǵan hám olardı kimlerden qabil etken?
4. Túrk xalqınıń qalıplesiwi haqqında nelerdi bilesiz?

11- tema



Mongollar mámleketi



SIZ BILIP ALASÍZ!

- Mongol qáwimleriniń jámiyetlik turmısı;
- Shingıxan mámleketiniń dúziliwi;
- Mongol qáwimleriniń áskeriy júrisleri haqqında.

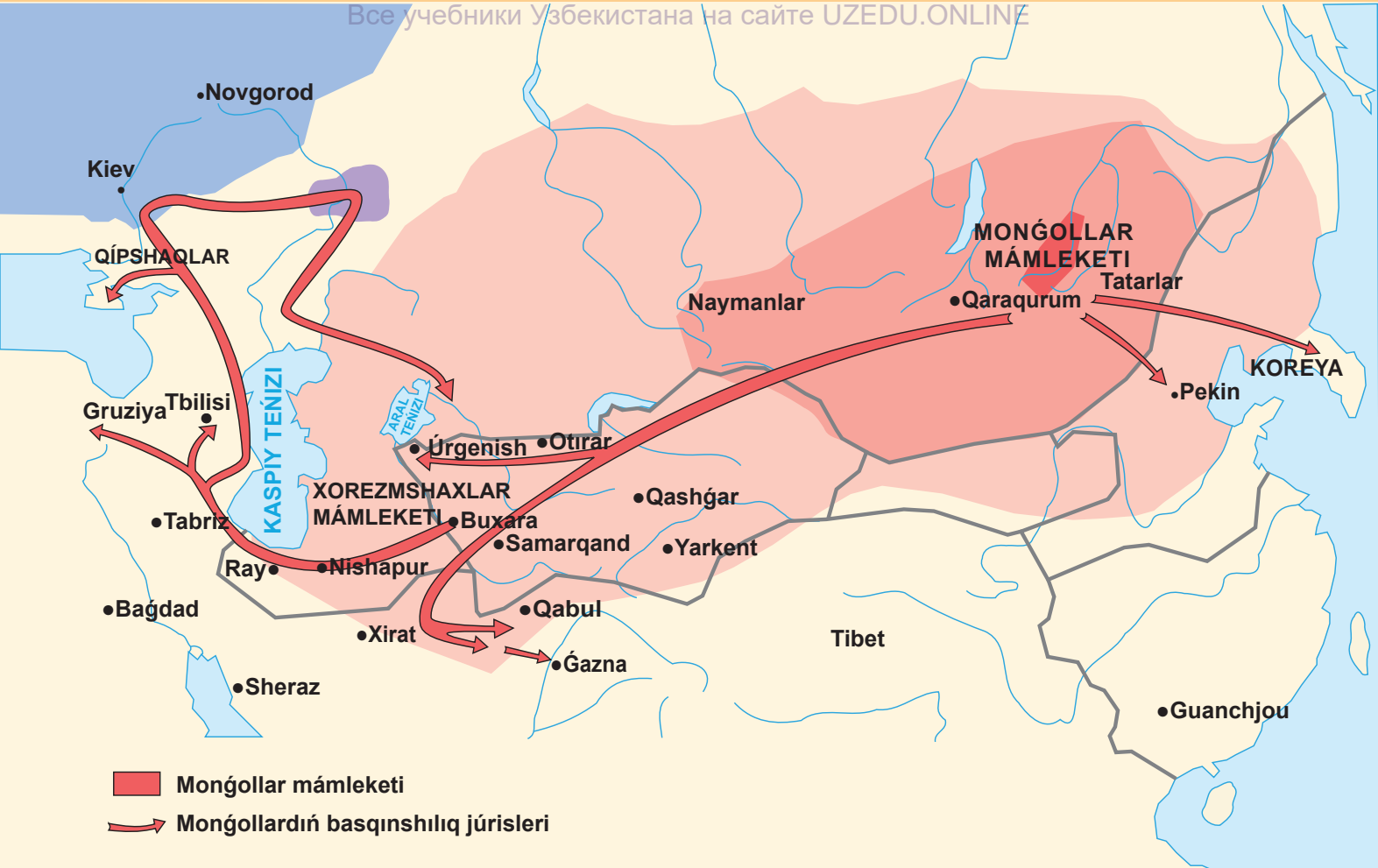


Onon dáryası boyındaǵı quriltay

JÁMIYETLIK TURMÍS

Mongol qáwimleri áyyemnen Qubla Sibir, Manchjuriya hám Mongoliya ay-maqlarında jasap kelgen. Olardıń kópshiligi kóshpeli sharwashılıq penen shuǵıllanǵan, toǵaylarda jasaǵan ayırım ruwlar ańshılıq hám balıqshılıq penen kún keshirgen.

Mongollar turmısında áyyemgi dástúrlar, diniy túsiniginde bolsa ata-babalar ruwxına sıyınıw, shamanlıq isenimleri jaqsı saqlanıw qalǵan. XII ásirde mongollardıń jámiyetlik turmısında ele ruwshılıq tártipler kúshli bolsa da, biraq usı ásirdeń ekinshi yarımınan baslap mongollardıń jámiyetlik qatnasıqlarında jańa ózgeshelik-múlklik qatlamǵa bóliniw kúsheye baslaydı. Ruwshılıq jámáátleri óz aldına kóshpeli xojalıq-ayllarǵa bólinip, hár bir ayl bunnan bılay óz xojalıǵı sharwalardıń iyesine aylanadı. Ruw-qáwimlerde bay shańaraqlar, bolajaq mongol aqsúyekleri qalıplese baslaydı. Kópshilik ruw baslıqları-*noyanlar* óz ruwlaslarınan nókerler alıp, áskeriy bólimsheler dúzedi. Múlklik qatlamlarǵa bóliniw jaǵdayında turmıstıń ózi olardı áskeriy qáwim



awqamlarına birlesiwge májbúrleydi hám olardı **xanlar** basqarıp barǵan. Kúshli qáwim awqamları ózlerine boysındırılǵan qońsılarınan baji-tólemler alıp turǵan. Bunday qáwim awqamları óz jıyınları, qurılıstaylarında eń áhmiyetli: urıs, pitim, awqam dúziw, xandı saylaw, geyde gúnalı dep tabılǵan ayırım noyanlar hám hátteki xanlardıń ózlerinde sudlaw sıyaqlı máselelerdi sheshe tuǵın edi.

SHINGÍSIXAN MAMLEKATI

Mongol qáwimleri arasındaǵı óz-ara urıslarda Temuchin (1155–1227) jeńip shıǵadı. 1206-jılda Onon dáryası boyındaǵı qurılıstayda ol ullı xan dep járiyalanadı. Bas shaman pútkil xalıq aldında Temuchinge **Shingísixan** ataǵın beredi. Shingís sózi “*kúshli*”, “*qudiretli*”, “*taza*”, - degen mánilerdi bildiredi. Mámleketti oraylastırıw maqsetinde Shingísixan **Qaraqurım** qalasın óz mámleketi paytaxtına aylandıradı.



MONGOLLAR ARMIYASI

Mongollar armiyani kúsheytiwge úlken itibar qaratadı. Mongollardıń kóshpeli sharwashılıq penen turmıs keshiriwi olarǵa aǵla dárejedeǵi atlı armiya dúziw imkanın jaratadı. Diyqanshılıq penen shuǵıllanıwshı qońsı xalıqlar bolsa bul atlı áskerler menen qarsılasıwda ázzilik qılar edi. Tınısh waqıtta sharwashılıq penen shuǵıllanǵan mongollar urıs baslanıwı menen onlıq sistemasınan ibarat turaqlı áskerlerge aylanar edi. Talawshılıq júrisleri kóshpeli mongollarardıń tiykarǵı isine aylanǵan. Qıtay menen qońsı jasawı hám ol jerlerge shólkemlestirgen áskeriy atlanısları mongollarǵa Qıtaydıń kópshilik áskeriy úskenederi: urıs qural-jaraqları menen tanısw hám olardı ózlestirip alıw imkanın jaratadı. Tiykarınan, mongollar armiyası diywaldı buzıwda arnawlı úskene-palaqpan hám ot shashatuǵın qurallar járdeminde qalalardı basıp alıw jolların júdá jaqsı ózlestiredi. Mongollardıń eń jaqsı kóretuǵın quralı oqjay bolıp, jawınger qarsılasın júzlegen metrden anıq nıshanǵa ala bilgen. Jawıngerlerdiń kópshiligi nayza hám



Mongol áskeri



qılısh penen qurallanǵan. Hár bir kóshpeliniń kúndelik turmısında hám urıs waqtında da minnetli túrde arqanı bolıwı lazım edi. Ádette, kóshpeliler armiyası úsh bólimge bólingen: oray hám eki qanat tárepi. Armiya júzbası, mıńbası hámde túmenbasılar tárepinen basqarılǵan.

Urıs baslanǵanda oray jalǵannan arqa tárepke sheginip, dushpan onı quwıp baslasa, onda eki táreptegi qanatlar hújimge shıǵatuǵın edi, hám sheginip atırǵanlarda toqtap, urısqa kirisetuǵın bolǵan. Tiykarǵı armiyadan tisqari Shıngısxan ıqtıyarında “**keshik**” dep atalatuǵın arnawlı gvardiya da shólkemlestiriledi. Keshik ayırıqsha jaǵdaylar ushın bárha urısǵa tayar bolıp turatuǵın edi.

Urıstı sheberlik penen basqarıw, kúshli hám intızamlı atlı áskerlerdiń bolıwı, qala berse qońsı mámleketlerdeǵi siyasiy pıtırańqılıq mongollarǵa jeńis keltirgen.

Mongol áskeri hám qural-jaraqları



*Mongollardir rus
jerlerine askeriy
atlanislari*

BASIP ALIWLAR

Shingisxan daslep naymanlardi, keyin bolsa uygir, yakut, qirgiz ham bur-yat qawimlerin boysindirigannan soñ, 1211-jilda Arqa Qitayga qarsi uris baslaydi. Jetisuw ham Shigis Turkistaniga qarsi 1218-jilda baslangan basqinshiliq jurisleri keyin Xorezmshaxlar mamleketine qarsi alip barilgan 1219–1221-jillardagi basqinshiliqlar menen dawam etedi. Keyin Awganstan, Shigis Iran, Kavkaz arqali Deshti Qipshaqqa shigip, Kalka daryasi boyinda qipshaqlariga jardemge kelgen awqamlas rus armiyasi ustinen jehiske erisedi.

1224-jilda Shingisxan basip alingan ayaqlardi ulislarga bolip, oz balalari: **Joji, Shaqatay, Oqtay** ham **Tuluqa** bolistirip berip, Oqtaydi taxt miyrasxori etip tayinlaydi.

Shingisxannir aqligi Batuxan 1237-1242-jillarda Shigis Evropada basqinshiliq jurislerin alip baradi. Onir askerleri daslep Rus knyazlikleri, keyin Polsha, Serbiyanir bir bolegin hamde Bolgariyani basip aladi. Basip alingan ayaqlarda Altin Orda mamleketine tiykar salinadi. Orta Shigis ham Aldinigi Aziyada askeriy hareketlerdi Tuludir balasi Xulaku dawam ettiredi. Ol 1256-jili Irandi basip alip, Xulakuler mamleketine tiykar salad. Eki jildan soñ Arab xalifaligina hujim qilip, Bagdadti iyeleydi. Mongollar qalanu ush hapteden artiq talap, madeniyat ham korkem oner shigarmalari joq qilinadi. Qaladagi ulken kitapxanani ortep, kitaplardi Dajla daryasina taslap jiberedi. Aytwlarinsha, daryaga sonshellu kop kitap taslanadi, darya olardir siyasinan qarayıp ketedi.

Soñinan, mongollar Jaqin Shigisqa bastirip kirip Siriyanu iyelep, Halab qalasi wayran etiledi. Bagdad ham Halabtir wayran etilgenin korip, Damashq sawashsiz baginip, Islam dunyasinir orayı qublaqa – Kairga koship otedi. Musilmanlar ortasinda mongollardir jawingerligi haqqinda qorqinshili osekler tarqalip, olar jehilmes, olardi toqtatıp bolmaydi, - degen gap-sozler payda boladi.

Xulaku Misirga elshilerin jiberip, urissiz baginuw shartin qoyadi. Misir sultani bul shartke razı bolmaydi. 1260-jilgi sawashta Sultan Sayfiddin Qutuz erligi sebepli misirlilar mongollar ustinen jehiske erisip, olardir Jaqin Shigis ham Afrikaqa jurislerin toqtatıp qaladi.



TARIYXÍY PIKIRLEW!

“MONGOLLARDÍ JEŃGEN JEŃIMPAZ”

Sayfiddin Qutuz Xorezmshaxlar áwladınan bolıp, Jalalatdin Manguberdiniń apasınıń ulı bolǵan. Ol Jalalatdinniń mongollarǵa qarsı gúreslerinde dushpan qolına tutqın bolıwın qálemey, óz jaqınların dáryaǵa shóktiriwge májbúr bolıp, ishley azaplanǵanıń gúwası bolǵan. Bul ókinishli esten shıqpas waqıya Qutuzdıń yadında bir ómir saqlanıp qaladı. Ol mongollardan ósh alıw maqsetinde ant ishken halda, sońǵı xorezmshax Jalalatdin Manguberdi menen birgelikte el gezip, mongollarǵa qarsı kóplegen sawashlarda qatnasqan.

Biraq dayısınıń óliminen soń Qutuz Damashqtıń qul bazarında satıp jiberiledi. Onı mısırlı qul sawdageri Mısır sultanı As-Solih II tırn mamlukler armiyasında xızmet etiwı ushın satıp aladı.

Qutuz mamlukler mektebinde tálim alıp, áskeriy óner sırların úyrenedi. Ol mamlukler armiyasında úlken ámir dárejesine jetip, Mısır sultanı nayıbı lawazımına shekem kóteriledi.

Mısır taxtına 15 jaslı Al-Mansur otırǵannan soń, ámeldegi basqarıw onıń qáwenderi Qutuzdıń qolına ótedi. Qutuz Mısır armiyasınıń bas sárkardası lawazımın iyeleydi.

Sayfiddin Qutuz jeńiliw ne ekenligin bilmey kiyatırǵan mongollar ústinen Ayn-Jalutdaǵı sawashta jeńiske eriskennen soń tariyxta “Mongollardı jeńgen jeńimpaz” degen dańqlı atǵa erisedi.



ATAMALARǵA TÚSINIK

Ulis (mongolsha-mámleket, xalıq, adamlar) – Shıńǵısxan perzentlerine múlk sıpatında bólip bergен mongollar basıp alǵan aymaqlar.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Mongol qáwimleri jasaǵan aymaqlardı jazıwsız kartaǵa túsiriń.
2. Mongollardıń shuǵıllanǵan isleri nelerden ibarat bolǵan?
3. Shıńǵısxan mámleketi qalay dúziledi?
4. “Mongollardı jeńgen jeńimpaz” tekstin talqılań.

12- tema



Hindistan “Miń ájayıbatlar mámleketi”



SIZ BILIP ALASÍZ:

- Orta ásirlerde Hindistan xalqınıń kúndelikli turmısı;
- Orta ásirlerde Hindistandağı mámleketler;
- Hindistandağı taypalar haqqında.



ESLEP KÓRINI!

- Áyyemgi Hindistanda jámiyettin dúzilisinde qanday ózine tán ózgeshelikleri bar edi?

JÁMIYETLIK-EKONOMIKALÍQ TURMÍS

Sizge belgili, Hindistannin kópshilik bólimi Kushan imperiyasi quramiga kirgen. Kushan imperiyasi kriziske ushiraqannan keyin Chandragupta (320–340) Guptalar dinastiyasiga tiykar saladí. Onin miyrasxorlari dawirinde Hindistan jámiyetinde jer iyeligine tiykarlangan feodal dúzim qaliplese di. Guptalar imperiyasi IV–V ásirlerde Arabiya teńizine shekem bolgan ayaqlardi birlestirgen.

Evropa, Aziyanin kóplep mámleketlerinde bolganí siyaqli Gupta húkimdarlarinin da jer-múliklerin inam etivi nátiyjesinde hámeldarlar hám áskeriy basliqlardan ibarat iri jer iyeleri payda bolip, olar xalíqtan salíqlar jynawdan tisqari, diyqanlar miynetinen paydalanıw huqıqın da qolga kirgizgen.



Gupta mámleketi teńgesi

JÁMÁÁT-KASTA DÚZILISI



Hindistanda dúnianiń basqa mámleketlerinde Hushiraspaytuǵın kasta dúziminiń áyyemgi dástúrleri saqlanıp qalǵan edi. Nátiyjede awıl jámáatiniń túrli taypalarǵa bóliniwi onıń jeke múlki az yamasa kóp ekenligi menen emes, adamnıń qaysı kastaǵa tiyisli ekenligi menen belgilengen.

Hindistanda dáslepki taypalasıw tártipleri áyyemgi oriylardıń basıp alınıwınan soń rojalıqlar dúziliwi dáwirine barıp taqaladı. Adamlar kastalarǵa málim bir belgiler: miyraslıq kásibi, etnikalıq diniy isenimi, úrp-ádetleriniń hár túrliligi hám basqa da ózgeshelikleri tiykarında bólingen.

Kasta aǵzaların dáslep kásip birlestirgen hám ol atadan balaǵa ótken. Bir kastadan basqasına ótiw hám hár túrli kasta wákilleri arasındaǵı neke qatnasıqları qalaranǵan.

Orta ásirlerdiń baslanıwı dáwirinde Hindistanda qulshılıq dúzimi saqlanıp qalǵan edi. Qullar tiykarınan úy xızmetshileri bolǵan. Hinduiylik dini qaǵıydaları boyınsha, qul miynetinen diyqanshılıq jumıslarında da paydalanıw múmkin bolǵan. Xojayın quldı azıq-awqat penen támiyinlewden tisqari, jılına bir márte kiyim-kenshek alıp beriwleri talap etilgen.

Guptalar mámleketi siyasiy jaqtan bekkem bolmaǵanlıǵı sebepli, VI ásirde mámleket arqa-batısınan kelgen eftaliyler hújimleri nátiyjesinde bólinip ketedi.

HINDISTANDAǴÍ 4 TAYPA



Brahmanlar
 (“danishpanlar”):
 ruwxaniylar,
 oqıtıwshılar,
 shıpkakerler.



Kshatriyler
 (“jawingerler”):
 áskerler, mámleket
 ámeldarlari,
 iri jer iyeleri.



Vayshiler
 (“erkin jámáat”):
 sawdagerler,
 sharwalar,
 diyqanlar.



Shudralar
 (“xızmetkerler”):
 kánshiler, toqıwshı-
 ılar, shopanlar,
 gúlallar,
 muzıkantlar.



Chandallar
 (“jerkenishliler”):
 shıǵındı
 tazalawshılar.



XARSHA MÁMLEKETI

*Hindlerdiń
turmis tárizi*

VII ásir baslarında Hindistanniń arqasında jańa imperiya-Xarsha imperiyası dúziledi. Bul imperiyaǵa Kannauj rojası Xarsha (606–647) tárepinen tiykar salınǵan. Imperiya Ganga dáryası alapları boylap shıǵıs Panjabdan Bengaliya qolıtıǵına shekemgi ayaqlardı óz ishine alǵan.

Xarsha shayır hám dramaturg bolıp, sarayında kóplep shayır hám súwretshilerdi toplap, paytaxt Udjayını qalasin mádeniy orayǵa aylandıradı. Ol hár jılı dúnya alımlarınıń ánjumanların ótkizip, olarǵa kóplep sawǵalar úlestiretuǵın bolǵan. Xarshanıń ata-babaları hinduiylik dinine sıyınǵan bolsa da, ol buddizm dinin qabil etken. Buddizm ibadatxanaların qurıw ushın jumısshı kúshi hám qarjı ajratadı.

Onıń dáwirinde Oraylıq Hindistan rojaları da boysındırıldı. Vassal rojalar qırqqa jaqın bolǵan. Xarsha imperiyası uzaq jasamaydı. Vassal rojalardıń bóliniw háreketleri imperiyanı hálsiretedi. Bara-bara rojalar ámelde pútkilley gárezsiz bolıp aladı. Xarsha qaytis bolǵannan keyin mámleket hálsirep qalǵan bolsa-da, mámleket XIII ásirdiń baslarına shekem Hindistan aymaǵındaǵı sońǵı úlken imperiya sıpatında saqlanıp qalǵan.

JER IYELIGI QATNASÍQLARÍ

VII ásirde Hindistanda bolǵan qıtaylı tariyxshı Syan Szyanniń jazıwınsha, onda 70 ge jaqın úlken-kishi knyazlıqlar bolǵan. Knyaz-rojalar sawlatlı saraylarda jasaǵan. Rojalar óz jaqınları, hámeldarlar hám jawingerlerine xızmetleri esesine jer-múlkler inam etken. Orta ásirlerde Hindistanda ruwxanıy-brahmanlar hám ibadatxanalarda da úlken jer maydanları bolǵan. Usı dáwirge tiyisli dereklerde rojalardan biri ibadatxanalarǵa 1400 awıldı jer-múlk sıpatında inam etkeni jazılǵan. Rojaniń eń jaqın tuwısqanları, abıraylı hámeldarlarına, olardıń jámiyette tutqan orınlarına qarap, onlap, hátte júzlep awıllar berilgen bolsa, ápiwayı rajput (jawinger)ǵa bir yamasa bir awıldıń yarımı berilgen. Inam etilgen jer “**grass**” (“*qultım*” yaki “*bólek*”) dep atalǵan. Onı alǵan adamnıń tiykarǵı minnetlemesi bárha áskeriy xızmetke tayar turıwı, urıslarda qatnasıwı kerek bolǵan. Rojalar óz shańaraǵına jaqın bolmaǵan hámeldarlarǵa jerdi belgili bir múddetke bergен. Jer iyeliginiń bul túri **patta** (“*jarlıqqa alınǵan jer*”) delingen. Patta jerinen ayrıqsha xızmet kórsetkenlerdi sıyıqlaw ushın da paydalanǵan. Múlkshilik qatnasıqlarınıń rawajlanıp barıwı menen pattaǵa berilgen jerler miyraslıq múlkke aylana baslaǵan.

Basıp alıwshı eftaliyler jergilikli xalıqtıń joqarı taypaları menen aralasıp, rajputlar kastasına tiykar saladı. Rajputlar húkimdarları arqa hám oraylıq Hindistanniń bir bóliminde 20 dan artıq knyazlıqlar dúzip, olardı rojalar sıpatında basqarǵan. Bul knyazlıqlar júdá úlken baylıqlarǵa iye bolıp, olardıń baylıqları haqqında kóplep ápsanalar jaratılǵan. Rajput mámleketlerinde ústem din hinduiylik bolǵan.



BILIMDANLAR USHÍN!

Rajputlar (“patsha ulları”) Orta Aziyadan kelgen kóshpeli eftaliyler hám jergilikli aqsúyek gujarotlılardıń áwladları bolǵan. Olardıń kópshiligi Rajputanda (házirgi Rojastan) jasaǵan. Kóplegen hind knyazları da ózleriniń solarǵa tiyisli ekenligin aytqan. Bul hind rıcarları diyqanlar, ónermentler hám sawdagerler miynetin mensinbegen. Olar tek ańshılıq hám áskeriy isler menen shuǵıllanıp, bul islerdi kishkene waqtınan baslap ózlestirgen. Olar evropalı rıcarlar sıyaqlı polat sawıtlar kiymesten, tek jeńil sawıtlardı kiyip júrgen. Oq atar qurallardı qorqaqlar quralı dep esaplap, tek qılısh, nayza, qanjarlar menen sawash júrgizgen. Dushpan menen jekpe-jek gúresip, mártlershe sawash júrgizgen. Rajputlar basqa taypa hám kastalardan ózlerin ústem qoyǵan. Olarda óz ar-namıs qaǵıydaları qalıplesip, olar ómirinen joqarı qoyılǵan. Ar-namıs qaǵıydaları óz sárdarına sadıq, márt, saqawatlı hám ádepli bolıwın talap etken. Rajputlar qorqaqtıń óligine shayqus ta qaramaydı,-dep esaplaǵan. Olardıń hayalları da mártlik tımsalı esaplanǵan. Batıs Evropa rıcarlarınan pariqlı túrde Rajputlardıń kópshiligi mádeniyatlı hám bilimli adamlar bolǵan.



Rajputlar

Hindistanda siyosiy pıtırıñlıq waqıtı-waqıtı menen saplastırılğanday bolar edi. Biraq bul túrdegi mámleketler bir neshe knyazlıqlardan ibarat bolıp, oraylıq hákimiyat ázziligi sebepli tez bólsheklenip ketken. Rojalar geyde awqamğa birlesken, geyde jáne óz-ara urıslarğa kirisip ketken. Óz-ara urıslardan ázzilenip qalğan mámleket jaña basıp aliwshılar ushın qolay úlke bolıp qaladı. Máselen, Ğazna húkimdarı Maxmud XI ásirdiñ baslarında Hindistanniñ arqasına 17 márte áskeriy atlanıs shól-kemlestirgen. Sol sebepli Hindistanniñ arqasında musulmanlar ornalasıp, olar basıp alğan aymaqlarda XIII ásir baslarına kelip Deli sultanlıǵı dúzilip, bul waqıya Hindistan keleshegi ushın áhmiyetli esaplanğan.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Orta ásirlerde Hindistanniñ birlesiwine qaysı faktorlar kesent etken?
2. Batis Evropa rıcarları hám hind rojaları ortasındaǵı uqsaslıq hám ayır-mashılıqlardı keste dúzip salıstırıń.
3. Xarsha reformaları haqqında nelerdi bilesiz?
4. Orta ásirlerde Hindistandı kimler basıp alğanın kartadan anıqlań.

13- tema



Qıtay “Aspan astı imperiyası”: rawajlanıw hám krizisler



*Tan dinastiyası
mámleket basqarıwı*

SIZ BILIP ALASÍZ:

- Konfuciylik, daosiylik, buddizm sózleriniń mánisi;
- Qıtaydağı jer iyeligi qatnasıqları;
- Qalalar, ónermentshilik hám sawdaniń rawajlanıwı haqqında.



ESLEP KÓRIŃ!

- Áyyemgi Qıtayda qaysı dinastiyalar húkimdarlıq etken?

Ullı Qıtay diywalı

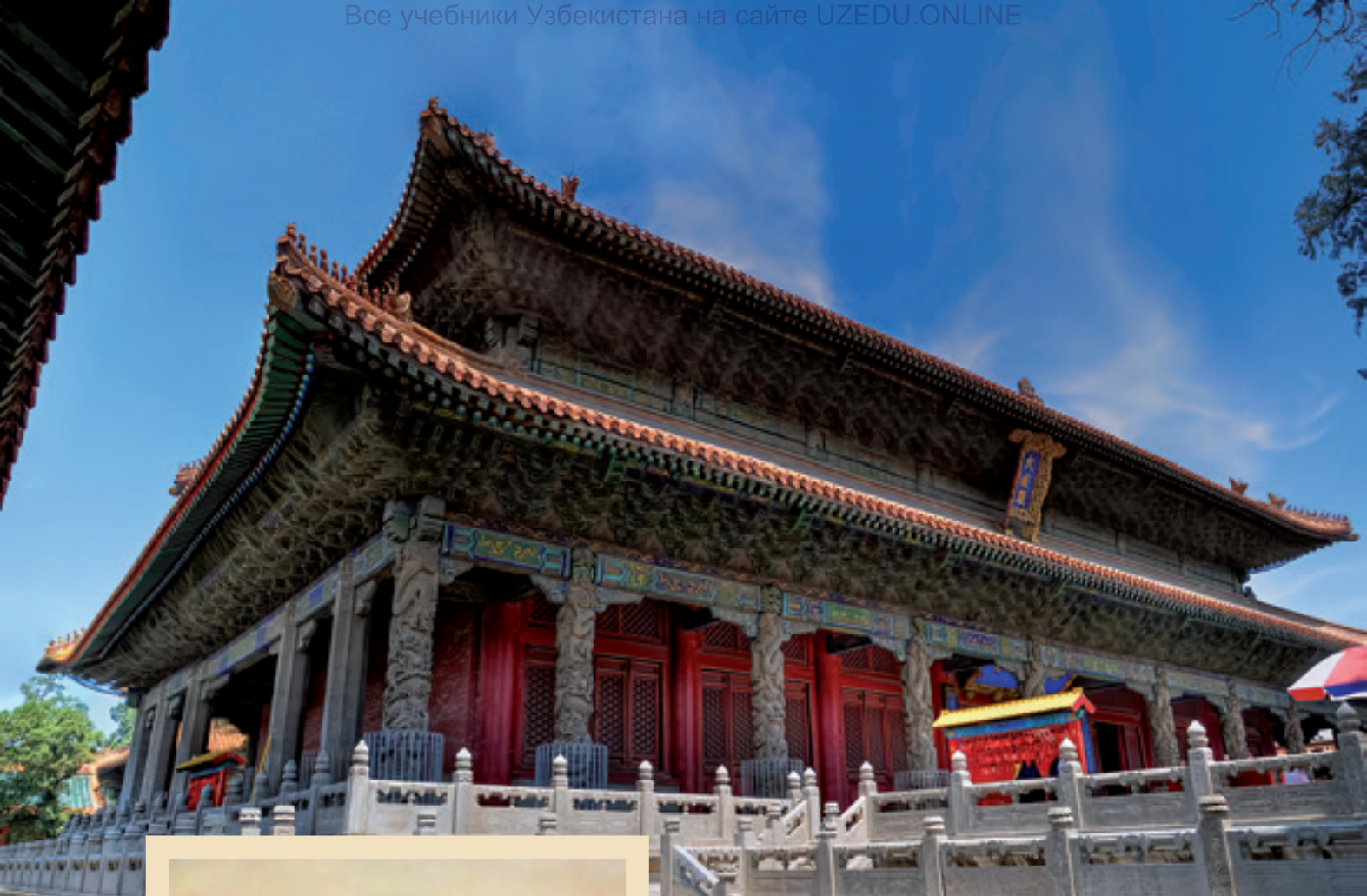
B. e.sh V ásirde Qıtayda danışpanlar – Konfuciy hám Lao-szilardıń ádeplilik-siyasiy hám diniy filosofiyalıq táliymatları payda bolǵan. İnsanlar arasındaǵı qatnasıqlarda qıtaylılar konfuciylik kórsetpelerine boysınǵan: onda insan ushın eń tiykarǵısı insanıylıqtı saqlap qalıw bolǵan.

Bunıń ushın ata-babalar tárepinen jaratılǵan máresimlerge (ádep qaǵıydalarına) qatań boysınıw usınıs etilgen. Eger qaytis bolǵan marhumdı shayı gezlemeden tigilgen kiyimde jerlew ayılǵan bolsa, jaqın tuwısqanları sońǵı pullarına bir tislem nan jemey sol shayını satıp alǵan. Hár bir kisi jámiyette óz ornın tabıwǵa, úlkenlerdi tıńlaw, kishkenelerge ǵamxorlıq etiwge umılǵan. Konfuciyshılıqtaǵı tárbiyalıq shıǵarmalar arqalı Imperator (Aspan ulı) xalıqtı insanǵa muxabbat ruwxında basqarıwı, jaqsılıqqa-jaqsılıq, jawızlıqqa ádalat penen juwap beriwi kerek bolǵan.

III ásirde Xan imperiyası kriziske ushırap, mámleket hálsiregennen keyin, arqa hám batıstan kóshpeli túrkiy ǵawimlerdiń hújimleri kúsheledi. Nátiyjede Xan imperiyası úsh patshalıqqa



Sun dinastiyası teńgesi



Konfuciy ibodatxanası

bólinip ketedi. Biraz waqıt ótkennen soń úsh patshalıq dáwiri tamamlanıp, bir mámleketke birlesedi. Biraq arqa dalalarınıń kóshpeli qáwimleri IV–V ásirlerde Qıtay aymaǵına qarap jılsılawı nátiyjesinde, mámlekette siyasiy pitırańqılıq baslanıp, imperiya básekiles patshalıqlarǵa bólinip ketedi. Olardan biri Vey patshalıǵı bolıp, onıń paytaxtı Loyan qalası edi. Bul dinastiya dáwirinde Qıtayda jer iyeligi qatnasıqları rawajlanıp, mámlekette chek jer túri qáliplese baslaydı. Oǵan góre imperator mámlekettegi barlıq jerlerdiń iyesi esaplanıp, jerdi diyqanlar shańaraǵına ondaǵı miynetke jaramlı adamlardıń sanına qarap bólistirip bergен. Bunıń esesine diyqanlar ózleri jetistirgen ónimniń bir bólegin salıq sıpatında mámleketke tólewı kerek bolǵan. Bir neshe reformalar ótkerilgenine qaramay, Vey dinastiyası da Qıtaydaǵı siyasiy pitırańqılıqqa shek qoya almaǵan. Mámleketke kóshpeli-lerdiń hújimi dawam etip, Túrک qaǵanlıǵınıń basqınshılıq qáwpi kúsheygen.

Danishpan Lao-szi

Konfuciylik hám daosiylik danishpanlari kewil toqlıgın joǵaltqan adamlardı tınıshlandıra almaydı. Olarǵa úmit beriwshi sózler Hindistannan kelgen buddizm monaxlarınan shıǵadı. Olar ómirdegi bárshe azap-aqıret olardıń qálewlerinen kelip shıǵıp payda boladı, insan óz qálewlerin jılawlawı, jamanlıq qılmawı hám óz-ara járdem beriwı kerek, – dep túsindirgen.

Qalalarda konfuciylik hám daosiylik ibadatxanalari qatarında buddizm ibadatxanalarıda boy tikleydi. Konfuciylik ibadatxanalarında Konfuciydiń hikmetli sózleri menen bir qatarda daosiyliktegi Lao-szi hám Budda háykesheleri orın alǵan edi.

Solay etip qıtaylılarda úsh táliymat-konfuciylik, daosiylik hám buddizm aralasıp ketedi.

Sol waqıtta Qıtaydı orap turǵan mámleketler – Koreya, Yaponiya, Vyetnam, Tibette dáslepki qalalar hám mámleketler payda bola baslaǵan. Ózleriniń joqarı rawajlanǵan qońsılarınan olar: iyeroglif jazıwı, nızamlar hám úsh ullı táliymattı ózlestirgen. Bul táliymatlar dúnyanıń dúzilisin algashǵı ápsanalarǵa qaraǵanda jaqsı túsindirip bergен. Solay etip Uzaq Shıǵısta ózine tán mádeniyat qalıpesip, onı Qıtay yamasa Uzaq Shıǵıs civilizaciyası dep ataw múmkin. Bul civilizaciyanıń tiykari konfuciylik, daosiylik hám buddizmniń birlespesinen payda bolǵan.



Danishpan Konfuciy

ASPAN ASTÍ IMPERIYASÍ

VI ásir aqırlarınan Qıtaydaǵı mayda patshalıqlar Oraylıq Aziyada payda bolǵan Türk qaǵanlıǵı basqınshılıǵı qáwpi astında birlesedi. Aspan astı imperiyasını izbe-izlikte Suy (589–618), Tan (618–907), U Day (907–960) hám Sun (960–1279) dinastiyaları basqarǵan. Imperatorlıq taxtına shıqqan insan “qudaydıń perzenti”- Aspan ulına, pútkil Aspan astı saltanatı húkimdarına aylanar edi.

Ápiwayı adamlar Aspan ulı menen aldında diz shóǵıp, kózlerin tómenge qaratıp sóylesiwleri shárt bolǵan. Imperatordıń sózleri nızamǵa aylanǵan. Ol hár bir erkin diyqandı birdey 80 mudan egislik maydan menen sıyılıqlaǵan. Biraq diyqan jerdi satıwı múmkin emes edi. Bul jer maydanı esesine diyqan mámleketke ónimniń bir bólegi sıpatında salıq tólewden tısqarı, ulıwmalıq islerde miynet etiw minnetlemelerinde alǵan. Olar Xuanxe hám Yanczi dáryaların birlestirgen Ullı kanaldı qurıw hámde Ullı Qıtay diywalın ońlaw jumıslarında qatnasqan. Tártipke salınǵan xojalıq, tınıshlıq hám intizam awıl xalqınıń tez ósiwin támiyinlegen. Úlken qalalar jánede rawajlanǵan. Tegis jollar boylarında ibadatxanalar, saraylar boy tiklegen. Áyyemgi oylap tabılıwlar dan tısqarı (shayı gezlemeler toqıw, qaǵaz islep shıǵarıw) qıtaylılar appaq hám tegis farfor jasaw sıрын, iyeroglifler oyıp shıǵılǵan arnawlı taxtayshalar járdeminde kitap basıwdı hám de poroxtı oylap tawıp, kompastı jetilistiredi.



Imperator lipasınıń reńi ol húkimdar bolǵan jerdiń tımsalı bolǵan, kestelerindegi áydarhalar aspan hám jerdi bildirgen



MÁMLEKET BASQARÍW TÁRTIBI

Imperator nızamlarına muwapıq bárshe qıtaylılar jámáátlerge (awıl, ónermentshilik, sawda tarawları boyınsha) birlestirilgen edi. Jáamáátlerdi basqarıw, salıqlardı jıynaw menen imperiyanıń joqarı lawazım iyeleri shuǵıllanǵan.

Mámleket tınıshlıǵı hám ǵáziynexananıń tolı bolıwı miynetkeshlerdiń párawanlıǵı menen baylanıslı ekenligin olar bárha yadta tutıwı zárúr edi. Sonıń ushın Konfuciy táliymatında lawazımlı shaxs tek bilim alıp ǵana qoymay, jaqsı pazıyletlerge iye insan bolıwıda kerek edi. Ol ádalatlı, biyǵárez, xalıq mápleri ushın barlıq nárseden waz keshe alatuǵın insan bolıwı lazım edi.

Hámeldarlardıń sol talaplarǵa say kelgeni mámleket imtixanları arqalı tańlap alınǵan. Imtixanlardı hár bir kisi tapsırıwı múmkin edi. Júzlep talabanlar shıraylı iyeroglifler menen mámleket basqarıwı óner boyınsha tekst jazıwları, Konfuciy hám basqa danıshpanlar shıǵarmalarınan úzindilerdi yadta aytıp beriwi, máresimlerdi biliwi hám insanıyılıq parızın kórsete alıwı lazım edi. Tek eń saylandı insanlar hámeldarlıq ataǵın, xızmet lawazımı hám mámleket salıqları esabınan aylıq alıw huqıqın qolǵa kirgizgen.

Olardıń kópshiligi awıl jámáátleri menen birlisip, talantlı balalardıń - keleshekte olardıń qawenderligine úmit etip-bilim alıwı ushın qarjılay járdem bergen.

Sol zamanda xalıq arasında sonday maqal payda bolǵan: “Mámleket basqarmaları teńiz sıyaqlı tereń, olardaǵı jemxorlıqlar bolsa aspan sıyaqlı biyik”. X–XII ásirlerde hámeldarlardıń jemxorlıqları hám jer jetispewshiligi sebepli mámlekette diyqanlar kóterilisi baslanadı. Mámleket hálsirewi nátiyjesinde 1279-jılda monǵollar húkimdarı Xubilay tárepinen pútkilley basıp alınadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Qıtay orta ásirlerde konfuciylik dástúrlerine súyengen qudiretli mámleket bolǵan.



Mongol áskerleriniń Qıtayǵa hújimi



ATAMALARǴA TÚSINIK

Mu – qıtaysha jer maydanı ólshem birligi: 1 mu shama menen 6 sotixqa teń.

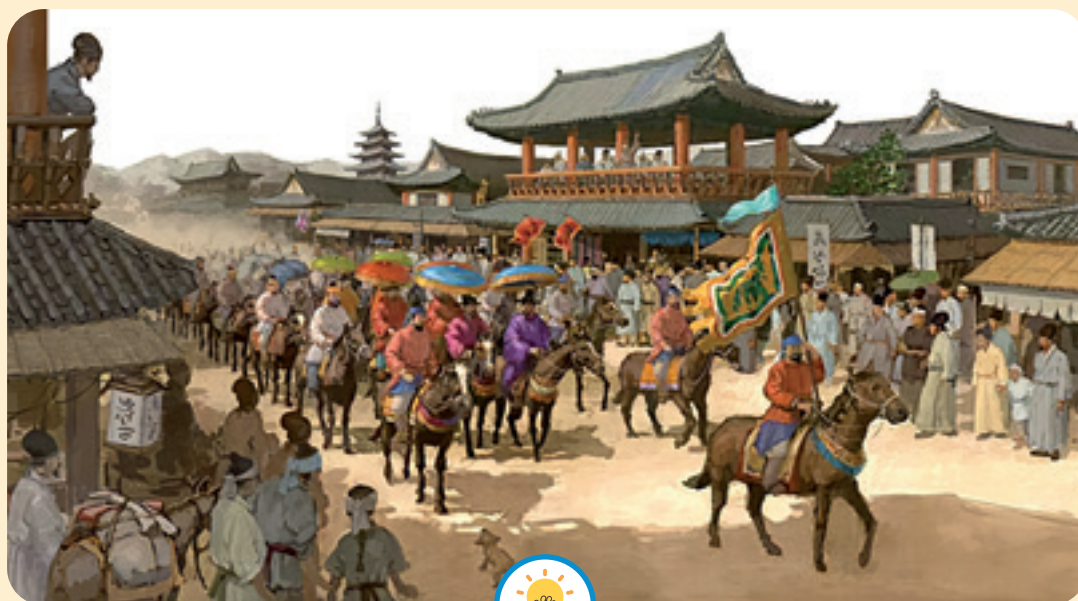


SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Orta ásirlerde Qıtaydıń arqa hám arqa-batısındaǵı qońsıları-kóshpeli xalıqlar menen qatnasları qanday bolǵan?
2. Orta ásirlerdegi Qıtay mádeniyatı, diyqanlar hám hámeldarlar turmısı haqqında aytıp beriń.
3. Qıtayda III-XIII ásirlerde mámleket basqarıwı qay tárizde ámelge asırılǵan?

14- tema

Koreya orta ásirlerde



SIZ BILIP ALASÍZ:

- Dáslepki Koreya mámleketiniń payda bolıwı;
- Úsh korollıqtıń payda bolıwı;
- Koguryo, Pekche, Silla hám Koryo mámleketleri haqqında.



*Kyonbukkun sarayiniñ
tiykarǵı dárwazası*

CHOSON MÁMLEKETI

Choson mámleketi (koreys tilinen – “*Tańǵı gózzallıq*”) dáslepki koreys mámleketi. Bul mámlekettiñ tiykarın salıwshı ápsanagóy Tangun bolıp, ol paytaxtı Pxenyan bolǵan Choson korollıǵına tiykar saladı. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda Aspan húkimdarınıñ ulı shaxzada Xvanun Txeboxsan tawında káramatlı orın qurdırǵan. Ol adamlardı oqıtıp, diyqanshılıq, medicina, ustashılıq, toqıwshılıq, baliqshılıq sıyaqlı zárúr kásip-ónerlerdi úyretken. Kúnlerdiñ birinde tawda insanǵa aylanıwdı ármanlaǵan jolbarıs hám ayıwdı ushıratadı. Sonda Shaxzada olarǵa: “*Kim tawda júz kún tek erman (ósimlik) hám chesnok jep jasasa, onıń ármanı orınlanadı*”, - degen.

Ayıw qoyılǵan shártti orınlaǵannan soñ qızǵa aylanadı. Shaxzada Xvanun oǵan úylenip, Tangun atlı ullı boladı. Jigit úlkeygennen soñ Pxenbinde (Pxenyan) **Choson** mámleketine tiykar saladı. Koreysler Tangun dáwirin koreys xalqınıñ payda bolıw dáwiri dep esaplaydı.

ÚSH KOROLLÍQ DÁWIRI

Áyyemgi Choson mámleketi b.e.sh I ásirde óz-ara urıslar, kelispewshilikler hám qıtaylılar menen bolǵan sawashlar sebepli úsh korollıqqa-Pekche, Silla hám Koguryoǵa bólinip ketedi. Bul dáwir koreys tariyxshıları tárepinen “*Úsh korollıq dáwiri*”, - dep atalıp, derlik jети ásir dawam etedi. Bul mámleketlerdiñ uzaq múddet

húkimdarlıq etiwine yarım atawdağı siyasiy jaǵday hám tariyxıy ózine tán ózgeshelik penen birge, mádeniyattıń ulıwmalığıda tásir etken.

Xalqı ádette eki taypaǵa bólingen: erkin xalıq hám urısta tutqınǵa alınǵan qullar. Qullar taypasına kiriwshiler ádette shashları kelte etip alınǵan hám olar bárha qa-daǵalawda bolǵan.



KOGURYO KOROLLÍǴI

Be.sh I ásirde Arqa Koreyadağı qáwimlerdiń qayta birlesiwı nátiyjesinde jańa korollıqlar dúzile basladı. Olardan biri arqa-batıstağı Koguryo I-II ásirlerde qudiretli mámleketke aylanǵan. Onıń tiykarın salıwshısı Jumong (Tonmyon) bolǵan. Dáslep Koguryonıń paytaxtı Kunneson qalası bolıp, V ásirde Psenyanǵa kóshirilgen. Koguryo korollıǵınıń armiyası óziniń jawıngerligi menen ajralıp turǵan. Olar izbe-izlikte qońsı ayaqlardı basıp alǵan. IV ásir baslarında Koguryo qıtaylılardı óz ayaqlarınan tolıq quwıp shıǵadı hám hár tárepten rawajlanǵan qudiretli mámleketke aylanadı. Koguryoda aqsúyekler taypasınıń abırayı júdá joqarı bolıwı korollar abırayınıń tómen bolıwına alıp kelgen. Korollıq ádette kóbi menen bes-altı shańaraq wákilleriniń jumısı bolıp, eger húkimdar ǵárezsiz bolıwǵa umtılsa, onı almasıw qıyın is bolmaǵan. Koguryo óz ayaǵın keńeytiw hám ǵárezsizligin saqlap qalıw maqsetinde tek ǵana Koreya yarım atawındağı qońsı korollıqlarǵa emes, sonday-aq Qıtaydağı Xan, Suy hám Tan dinastiyalarına da qarsı tınımsız urıslar alıp barǵan. Biraq 668-jılı Tan dinastiyası tárepinen Koguryo basıp alınıp, ayaqlardıń úlken bólegi Qıtayǵa hámde qubladağı onsha úlken bolmaǵan jerler Silla korollıǵına ótken.

PEKCHE KOROLLÍǴI

Koreya yarım atawınıń qubla bóliminde III–IV ásirlerde Pekche mámleketi payda boladı. Pekche korollıǵı IV ásirde oraylasqan mámleketke aylanadı. Dáslepki budda súwretleri Yaponiyaǵa usı Pekche korollıǵı dáwirinde jetip baradı. Orta ásirlerde pekcheli táwip, ónerment hám alımlar Yaponiyanıń jámiyetlik hám mádeniy turmıs tárizi tiykarlarınıń qalıplesiwine úlken tásir kórsetken. Hátteki pekcheli alım Van In Yaponiya taxt miyrasxorı bolǵan shaxzadaǵa ustazlıq etken. Pekche dinastiyası húkimdarları arqalı Koreyaǵa qıtay jazıwı (iyeroglif) hám buddizm kirip keledi.



SILLA KOROLLÍGÍ

Silla korollığı Koreya yarım atawınıń qubla-shıǵı-sında jaylasqan. Dáslep úsh korollıq ishinde Silla korollığı eń kúshsizi hám tómen rawajlanǵanı edi. Silla korollığı 668-jılda Qıtaydaǵı Tan dinastiyası menen awqam dúzip, Koreya yarım atawın óz hákimiyatı astına birlestiredi. Lekin Koreya Qıtayǵa baji-salıq tólep turǵan. Mámlekettiń birlesiwı Koreyada jer iyeligi qatnasıqlarınıń qalıplesiwinde úlken áhmiyetke iye boladı. Óz-ara urıslarǵa shek qoyılıwı, qońsı mámleketler menen tınıshlıq ornatılıwı mámlekette óndiris kúshleri rawajlanıwına úlken jol ashadı. VIII ásir ortalarında Silla korollıǵınıń altın dáwiri baslanadı. Bul dáwirde mámleket rawajlanıwınıń hám qúdiretiniń shoqqısına erisedi.

Van Gon Koryo mámleketiniń tiykarın salıwshısı

KORYO KOROLLÍGÍ

Úsh korollıq bólinip ketkennen ketkennen keyin Van Gon tárepinen Koryo korollıǵına tiykar salınadı. Bul dinastiya 918–1392-jıllarda mámleketti basqaradı. Bul dáwirde mámleket paytaxtı **Sonak** (Arqa Koreyadaǵı házirgi Keson) bolǵan. Van Gon óz aldına Koguryo korollıǵınıń arqa-shıǵıs Qıtayda qoldan shıǵarǵan ayaqların qaytarıp alıw wazıypasın qoyadı. Biraq bul wazıypa ámelge aspay qaladı. XIII ásir baslarında Koryo korollıǵı óz-ara urıslardan hálsizlenip qaladı. Bunnan paydalanǵan monǵollar 1231-jılda Koryo korollıǵın basıp aladı.



Koryo korollıǵı teńgesi



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Siziń pikirińizshe haywanlardıń adamlarǵa aylanıwı haqqında ráwiyatlar insaniyattıń qaysı tariyxıy basqıshında payda bolǵan?
2. Úsh korollıq haqqında nelerdi bilip aldıńız?
3. Ne sebepten koreys korollıqları: Choson, Pekche, Silla, Koryolar siyasiy jaqtan hálsiz bolǵan?

15- tema

Kúnshıǵar mámleket – Yaponiya orta ásirlerde



SIZ BILIP ALASÍZ:

- Yaponiyanıń atawlarda jaylasıwı onıń tariyxına qalayınsha tásir etkeni;
- Yaponiyada feodal mámleket qalay payda bolǵanı;
- Samuraylar kimler ekenligi haqqında.



Yaponiya tábiyati
(Fudziama tawı)

YAPONIYANÍŇ GEOGRAFIYALÍQ JAYLASÍWÍ

Yaponiya atawlarda jaylasqanlığı sebepli, basqa mámleketlerge qarağanda ajralıp qalğanlığı, sol dáwirde kóshpeli xalıqlardan qorğanğanlığına qaramastan, Qıtaydıń tásiri astında bolğan. Sonday bolsada onıń mádeniy rawajlanıwı kóplep ózine tán ózgeshelikleri menen ajralıp turğan.

Yaponiya Qıtay hám Koreyadan shıǵısta, bir neshe mıńlap atawlarda (olardan tórtewi úlken) jaylasqan. Onıń klimatı diyqanshılıq etiw ushın qolay, biraq sonıń menen birge qıyınshılıqlardı jeńiwdi talap eter edi. Atawlardıń kópshiligi tawlardan ibarat bolğanlığı ushın, diyqanshılıq ushın qolaylı jer maydanları az edi. Yaponiya shıraylı tábiyati menen ajralıp turğan. Sonıń ushın da yaponlar gózzallıqtı ájayıp tárizde ózlerinde sezingen halda gózzal qosıqlar hám súwretshilik



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Bağ jaratıw Yaponiyada júdá rawajlanğan. Seyil etiw ushın úlken bağlar menen birge, tek úyden turıp zawıqlanıw múmkin bolğan kishkene bağlar da bolğan. Sulıw kórinisli orınlarda kórkemlep islengen pavilyonlar qurılğan. Olardıń ishindegi eń ataqlısı-tóbesi juqa altın plastinalar menen jabılğan “Altın pavilyon” esaplanadı. Kópshilik bağbanlar buddizm monaxları bolğan. Olar bağlardıń dúzilisinde buddizmniń “haqıyqatğa erisiw tábiyattı ańlaw jolı menen boladı”, - degen ideyasın birlestiriwge umtılğan.



ónerinde, gúllerden (*ikebana*) gúldásteler tayarlaw, baǵlar jaratıwda kórsete alǵan.

Mámleket tariyxında geografıyalıq jaylasıw ózine tán táreplerdı belgilep berdi. Onıń atawlarda jaylasıwı Shıǵıstıń basqa mámleketleri tariyxına tásir etken kóshpeliler basqınshılıǵınan isenimli qorǵanıw quralı bolıp xızmet etken. Teńiz yaponlardı azıq-awqat penen támiyinlegen bolsa da, biraq okean cunamileri jaǵada jaylasqan kóplesh qala hám awıllardı wayran etken. Mámleket basqa tábiyyıy apatshılıqlar-jer silkiniwler hám vulkanlar atılıwınan da jábir kórgen. Ásirler dawamında yaponlar tábiyyıy apatlarǵa qarsı turıwǵa úyrenip, ózlerinde olarǵa qarsı miynetsúygishlik hám intizamlılıq kónlikpelerin qalıplestirgen.

Yaponlardıń ata-babaları atawlarǵa kontinentten kóship ótip, arqadaǵı Hokkaydo atawlarında jasawshı aylar sıyaqlı jergilikli qawimlerde qısqı shıǵarǵan. Olar qıtaylılardan shay, salı, medicina jetiskenlikleri, áskeriy isler, iyeroglifler hám basqa kóplesh zatları ózlestirip alǵan. Qıtaydan ótken buddizm táliymatı yaponlardıń jergilikli dinleri menen aralasıp ketedi.

Mámleket VII ásirde Nippon (yapon tilinde – “*Kúnshıǵar mámleketi*”), – dep atala baslaydı. Usı attı ańlatıwshı iyeroglifler Qıtaydıń qublasında “*ya pon*”, – dep oqılǵan. Usı sebepli rus hám Evropa tillerindegi “Yaponiya” ataması kelip shıqqan.

*Minamoto-no Yoritomo –
Kamakuranıń birinshi syoguni*

MÁMLEKET RAWAJLANÍWÍNÍN ÓZINE TÁN ÓZGESHELIGI

Yaponiyada IV ásirde qawimler awqamı qalıplesip, ol dúzilejaq mámlekettiń tiykarı wazıypasın atqardı. Awqam jolbasshısı, ráwiyatlarǵa qaraǵanda, quyash qudayınan tarqalǵan ataqlı ruwdan bolǵan. Qudaydıń jerdegi wákilleri imperator (**mikado**) ataǵın alıp, dáwirler ótiwi menen óz hákimiyatın derlik pútkil Yaponiyada ornatadı. Imperatorlar ullı mártebe iyesi esaplangan, biraq real hákimiyatǵa iye bolmaǵan. Ádette olardıń atınan mámleketti eń iri múlk iyeleri – **daymyolar** basqarǵan. Bul túrdegi joqarı áskeriy húkimdarlar XII ásirde baslap **syogun** ataǵına iye bolǵan.

Yaponiyanıń basqarıw forması Qıtaydan keskin pariqlanıp, bul tek imperator hákimiyatınıń ázziliginde bolmaǵan. Mámlekette aqsúyekler taypası kúshli bolıp, kóp hallarda hámeldarlar imperatorǵa qaraǵanda olarǵa kóbirek baǵınıshlı bolǵan. Waqtı-waqtı menen oraylıq hákimiyat hálsizlenip, mámlekette Evropanıkiye uqsas siyasiy pitırańqılıq bolǵan.



SAMURAYLAR

Daymyolar xızmetinde ásker jawıngerler-samuraylar bolıp, olar waqıt ótiwi menen jabıq (sırlı) taypanı quraydı. Dáslep olar xızmetleri ushın jer-múlk alǵan bolsada, keyin eger inam etiletuǵın jeri bolmasa xojaynınıń úyinde jasap, onıń qaramaǵında bolǵan.

Áskeriy is samuraylar ushın kásip hám miyraslıq shınıǵıwǵa aylanadı. Olar bir qansha tárepleri menen Evropa rıcarlarına uqsap keter edi. Samuraylar ómiri jazılmaǵan nızam (busido) qaǵıydaları: óz minnetine mártlik hám sadıqlıq ideyalarına tiykarlanǵan edi.

Olar pútkil ómiri dawamında áskeriy sheberligin asırıp, onı joqarı dárejege kótergen. Samuraylar óz minnetlerin óz ómirinende joqarı esaplaǵan. Óz xojaynının joǵaltsa yaki múnásip emes háreket etse, ózlerin óltiretuǵın bolǵan.

XIII ásir aqırında Yaponiyanı monǵollar Qıtay áskeriy kemeleri flotı járdeminde basıp alıwǵa urınadı. Dáslep teńiz tolqınları kesent etken bolsa, keyingisinde samuraylardıń mártlershe aqırına shekem sawash alıp barıwı monǵollardıń Yaponiyanı basıp alıw rejelerin joqqa shıǵaradı.



Yapon áskeri



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

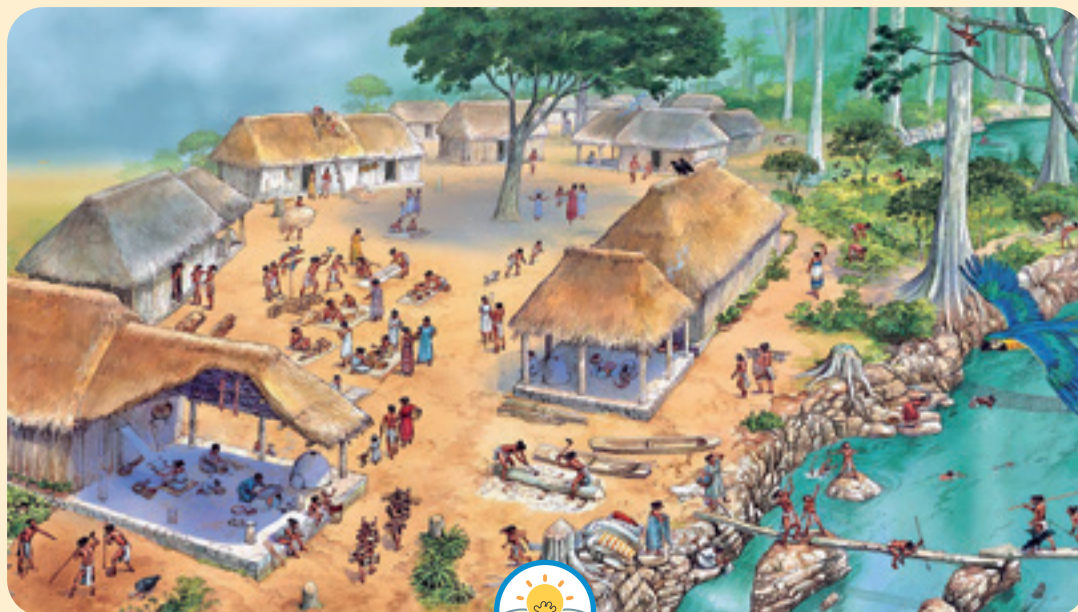
1. Yaponiyanıń geografıyalıq jaylasıwı unamlı jaǵday edime ya kerisinsHEME, pikirlep juwap berıń.
2. Yaponiyada feodal mámleket qashan payda bolǵan hám onıń ózine tán ózgesheligi qanday?
3. Samuraylar haqqında nelerdi eslep qaldıńız?
4. Orta ásir Yaponiya xalqına baylanıslı qosımsha maǵlıwmatlardı internentten tabıń.
5. Sizińshe, samuray ushın onıń minez-qulqındaǵı qaysı tárepi áhmiyetli esaplanadı?

Yaponlardıń áskeriy atlanısları

16- tema



Amerika orta ásirlerde



SIZ BILIP ALASÍZ:

- Amerika kontinentine túrli qáwimlerdiń kirip keliwi;
- Mayya, Actek hám Inkler mámleketiniń payda bolıwı;
- Amerika xalqı mádeniyatı haqqında.



Mayyalar qalasinin kórinisi

XOJALÍQTÍŃ RAWAJLANÍWÍ

Ilimpazlardiń pikirinshe, Amerika kontinentine dáslepki adamlar Arqa Aziyadan házirgi Bering buǵazı arqalı ullı muzlıq dáwirinde, bunnan 40 mıń jil burın óte baslaǵan, bul process uzaq waqıt dawam etken.

Nátiyjede bul jerlerge evropalılar kelgenge shekem kóp sanlı qáwimler hám elatlar qalıplesken. Bul qáwimlerdeń tiykarǵı bólegi ańshılıq hám balıqshılıq penen shuǵıllanǵan. Biraq Oraylıq hám Qubla Amerikanıń taw hám taw aldı aymaqlarında diyqanshılıq xojalıǵı júzege kelip, keń túrde rawajlanǵan. Bul aymaqlarda **kechua**, **mayya**, **actek**, **olmek** hám **toltek** qáwimleri jasaǵan. Olar tas baltalar menen toǵaylardaǵı tereklerdi kesip, shaqaların órtep, kúlinen tógin sıpatında paydalanǵan. Bul jerlerde evropalılarǵa belgili bolmaǵan mákke, ayǵabaǵar, kartoshka, pomidor, kakao, temeki eginlerin jetistirgen.

Amerikanıń úlken bóliminde qolǵa úyretilgen haywanlar bolmaǵan. At, sıyır, qoy hám eshkiler kontinentke keyinala Evropadan alıp kelingin. Olar úy haywanlarınan: arqada iyt, qublada túye tárizli lama baqqan. Xojalıqta quslardan túyetawıq hám úyrek baqqan.



**OYLAP KÓRIP,
JUWMAQ
SHÍGARÍŃ!**

*Amerika xalqınıń
úlken bólegi ruwshılıq
jámaátinde jasaǵan.
Tek diyqanshılıq penen
shuǵıllanǵan mayya,
actek wám kechualar
ózleriniń mámleketin
dúze alǵan.*



Mayyalarǵa tiyisli
diywalıy jazıwlar

Piktografiyalıq jazıw (latinsha **piktus**- “súwretli” hám grekshe **grap-ho** - “jazaman”, yaǵnıy “súwretli jazıw”)-maǵlıw-mattıń ulıwma mazmunın súwret arqalı yamasa súwretlerdiń izbe-izligi arqalı eslep qalıw maqsetinde súwretlew.

Temir, gúnde, dóńgelek, oq atar qurallardı amerikalı-hinduler bilmegen. Olardıń miynet hám aw quralları tas, jez hám aǵashtan islengen. Xalıqtıń úlken bólimi ruwshılıq jámáátinde jasaǵan

MAYYALAR MÁMLEKETI

Oraylıq Amerikanıń Yukatan yarım atawında (házirgi Meksika) áyyemnen mayya xalıqları jasap kelgen. Eramızdıń I mıń jıllıǵında mayyalarda qala-mámleketler júzege keledi. Olardıń hárbirin “**ullı adamlar**” – húkimdar basqarıp, olardıń hákimiyatı miyraslıq bolǵan.

Mayyalardıń ekonomikalıq-mádeniy rawajlanıwı biziń eramızdıń baslarında jazıwdı jaratıw imkanın beredi. Ruwxanıylar qılqálem menen iyerogliflerdi jazıp, súwretler menen bezegen. Olar jámáát aǵzalarına diyqanshılıq islerin orınlaw múddetlerin belgilep bergен. Mayyalar eń anıq kalendarlardan birin jaratadı. Matematikaǵa “*no*”di ańlatıwshı belgini mayyalar hindlerden burın kirgizgen. Mámleket paytaxtı **Chichen-Icada** observatoriya qurılǵan. Onda ruwxanıylar planetalardıń quyash dógereginde aylanıw waqtın esaplap shıǵıp, Quyash hám Aydıń tutılıwın aldınnan aytıp bere alǵan.

Mayyalar arnawlı tóbelikler islep, bálent tırnaqları ústine teksheli piramidaları, saray hám ibadatxanaların qurǵan. Saray hám ibadatxanalardıń áynekleri bolmaǵan. Olar tek esikleri arqalı jaqtılandırılǵan. Tegis hám uzın qala kósheleri tastan islengen.

ACTEKLER MÁMLEKETI

Oraylıq Amerikanıń házirgi Meksika aymaǵında jaylasqan. Bul jerlerge arqadan kelgen **actekler** úlken kól ortasındaǵı atawlarda XII ásirde **Tenochtitlan** qalasına tiykar saladı. Olar jasalma bógetler, ibadatxanalar hám saraylar qurǵan.

Acteklerde jerdiń jetispewshiliginen kól túbinen suw ósimlikleri hám ónimdarlı ılaydı kóterip, sallarda “**júziwshi jerler**”di de jaratqan. Usınday ózine tán eginzarlardan jılına bir neshe márte ónim alǵan.

Actekler ruw-jámáát bolıp jasaǵan. Jáamát baslıqları saylap qoyılǵan. Egin maydanları jámáát aǵzalarına bólip berilgen. Húkimdar qáwim wákillerinen **tlatoani**-láshkerbasshı saylanıp, ol joqarı húkimdar bolıwdan tisqari, bas ruwxanıy wazıypasın da atqarǵan.





Mayyalar piramidası

Actekler xojalıǵınıń tiykarı suwǵarılatuǵın diyqanshılıq bolǵan. Eń baslı egin mákke bolıp, onnan mol ónim alınǵan.

Acteklerde ónermentshiliktiń gúlalshılıq, toqımashılıq, mıs hám altınnan zergerlik buyımların jasaw sıyaqlı tarawları jaqsı rawajlanǵan. Sol waqıtta olar metallardı bilmegenligi sebepli balta hám pıshaqlardıń tastan isleniwi dawam etken. Zergerler qımbat bahalı taslarǵa islew berip, qadalma naǵıslar (mozaika) islep, saray hám ibadtxana diywalların bezegen. Actek ónetmentleri á sirese, naǵıslı ıdıslar, ájayıp gezlemeler, qus párlerinen tawıs sıyaqlı tawlanatuǵın kesteler tigiwge sheber bolǵan.

Qurıwshılar bógetler, kanallar qurıp, qam gerbish yamasa tastan jasalǵan baǵanalar ústinde úyler qurǵan. Bazarlarda mal almaslaw arqalı sawda jaqsı rawajlanǵan.

Actekler qońsı mayyalar oylap tabıwı tiykarında ózleriniń quyash kalendarın jaratqan. Piktografiyalıq jazıw qalıplesken. Actekler dini kóp qudaylıqqa tiykarlanǵan edi. Ibadtxana ruwxanıyları xalıq arasında ayrıqsha húrmet-itibarǵa iye bolǵan.

Paytaxt Tenochtitlanda aqsúyeklerdiń perzentleri hám ápiwayı xalıq balaları ushın bólek-bólek mektepler bolǵan. Xalıq balaları ushın mekteplerde diyqanshılıq, ónermentshilik hám áskeriy isler úyretilgen. Aqsúyeklerdiń perzentleri bolsa tariyx, oqıw, jazıw, esap, astronomiya, qosıqshılıq, oratorlıq óneri tiykarların úyrengen. Tenochtitlanda hár jılı gimn, qıssalar jazatuǵın shayır-qosıqshılar kórik tańlawları ótkizilip, jeńimpazlar sıylıqlanǵan.

Júziwshi jerler





Ink áskerleri



INKLER MÁMLEKETI

Qubla Amerikaniń And tawlarınıń janbawırlarında Inkler mámleketi júzege kelgen. Kechua tillerinde sóylesiwshi inkler XII–XIII ásirlerde Urubamba dáryası basseyninde **Kusko** qalasına tiykar saladı.

Inkler basqa qáwimler jerlerini basıp alıp, And tawlarının Tinish okeanına shekemgi úlken aymaqta óz hákimiyatın ornatadı. Bul mámleketti **Joqarı Inka** basqarǵan. Ol “*Quyashtıń ulı*”, onıń jerdegi tımsalı sanalǵan. Xalqı hár túrli tábiyat kúshleri, jer hám suw qudaylarına sıyınǵan. Basıp alınǵan aymaqlar xalqına inkler óz tártip hám mádeniyatların ótkizgen. Nátiyjede dáslep qáwim atı bolǵan “ink” ataması húkimdar taypa-aqsúyeklerdiń ulıwmalıq atamasına aynalǵan.

Inklerden bolmaǵan xalq jámáát bolıp jasap, húkimdar taypa ushın xızmet etken. Jáamáát diyqanlar shańaraǵınan dúzilgen bolıp, olardıń hárbirine belgili muǵdarda jer, egin maydanı biriktirilip qoyılǵan. Jáamáátler jetistirgen ónimniń 2/3 bólegin mámleket hám ibadatxanalarǵa tapsırǵan. Mámlekette rásmiy qulshılıq bolmasa-da, jáamáát aǵzaları ayawsız jumsalǵan hám derlik huqıqsız bolǵan.

Tawlı aymaqlar diyqanshılıq ushın qolaysız edi. Nátiyjede jáamáattiń er adamları tik jar janbawırların oyıp, taslardıń ústine ónimdarlı topıraq jayǵan. Bunday egin maydanları topıraǵın jawın juwıp ketpewi ushın, átirapı tas diywallar menen qorshap shıǵılǵan. Inklerde tiykarǵı egin kartoshka hám mákke bolǵan. Diyqanlar sonday-aq, asqabaq, paxta, ananas hámde banan jetistirgen.



*Inkler qalasi
Machu-Pikchu
“Eski taw”*



OYLAP KÓRIP JUWMAQ SHÍGARÍN!

Inklerde jetistirilgen ónim úsh bólekke: bir bólegi ibadatxana ruwxanıylarına, ekinshi bólegi Joqarı Inkağa, al úshinshi bólegi jámáátke qaldırılğan. Mámleket gáziynexanasında toplanğan azıqlıq ónimlerden ásker hám hámeldarlarğa berilgen. Urıslar, ónim az bolğan jılları yamasa tábiyyı apatshılıqlar bolğan waqtında barlıq jábirlengenlerge mámleket qorınan mákke dáni hám keptirilgen kartoshka tarqatılğan.

Xojalıqta sharwashılıqtıń ornı da áhmiyetli bolıp, lama hám alpakalardı tek góshi hám júni ushın ǵana baqpastan, olardan júk tasıw ushın da paydalanǵan. Inklerde ǵúlalshılıq, zergerlik, toqımashılıq, boyawshılıq, qurılıs tarawları joqarı dárejede rawajlanǵan.

Paytaxt **Kuskoni** wálayatlar menen baylanıstıratuǵın, ulıwma uzınlıǵı 15 mıń kilometr bolǵan tas jollar qurılıp, wálayatlar arasında pochta xızmeti jolǵa qoyılǵan. Arnawlı shabarmanlar juwırǵan túrde bir-birine xabar berip, onı uzaq aralıqqa jetkergen.

Aqsúyeklerdiń balaları arnawlı mekteplerde oqıǵan. Jazıw bolmaǵanlıǵı sebepli, balalar inklerdiń dinin, basqarıw tártibin, nızamları hám de úrp-ádetlerine tiyisli maǵlıwmatlardı yadlap júrgen. Inklerdiń ózine tán **“túyinli xat”** (kipu) bolıp, onıń sırları tek qana ruwxanıylarǵa ǵana belgili bolǵan.

Inkler matematika, astronomiya, geografiya, medicina, botanika boyınsha teriń bilimge iye bolǵan. Olardıń anıq kalendarı 12 ayǵa bólingen. Táwipler insanniń bas súyeginde xirurgiyalıq operaciyalardı ámelge asırıwdı bilgen.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Amerikaniń jergilikli xalqınıń shuǵıllanatuǵın isleri haqqında aytıp beriń.
2. Mayyalar tariyxı hám mádeniyatı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Actekler kimler? Olar haqqında aytıp beriń.
4. Inkler mámleketi qashan hám qay jerde júzege kelgen?
5. Amerika xalqınıń bilimlendiriw tarawında ózine tán ózgeshelikleri nelerde óz kórinisin tapqan?



San-Vitale bazilikası

Bazilika – (grekshe-saltanatlı kórkem imarat) episkop Ekkleziy tárepinen 527–548-jillarda Ravenna (Italiya)da qurılğan. Bul Batis Evropadağı Vizantiya kórkem óneriniń siyrek ushırasatuǵın arxitekturalıq úlgisi bolıp sanaladı.



Orta ásir Evropa qalaları

Hár bir qalada sobor, bazar hám bekkem saraylar bar edi. Qala diywalları sırtında awıllar, miyweli baǵlar hám qala xalqınıń egin maydanları bolǵan.



Antioxiya sawashı

1097-jılı 20-oktyabrde Bogemond I bassılıǵındaǵı krestliiler menen Mosul ámiri Kerboga armiyası arasında Antioxiya ushın sawash bolıp ótedi.



III BAP

ORTA ÁSIR XALÍQLARINIŃ SOCIAL- EKONOMIKALÍQ HÁM MÁDENIY TURMÍSINDAĞÍ ÓZGERISLER



17- tema



Orta ásirlerde xristian áleminde júz bergen ózgerisler



SIZ BILIP ALASÍZ:

- xristian dininiń tarqalıwı hám onıń aǵımları;
- xristian shirkewiniń bólinip ketiwı hám onıń sebepleri;
- Shirkew hám mámleket ortasındaǵı qatnasıqlar;
- dahriylarǵa (eretik) qarsı gúres haqqında.



Orta ásir shirkew
monaxlari

EVROPADA XRISTIAN DININIŃ TARQALIWI

Xristian dini IV ásirden german qáwımleri arasında da tarqala baslaydı. V ásirdiñ aqırında Frankler korolı Xlodvig xristianlıqtı qabil etedi. Angliya hám Irlandiya monastirlarınan jetisip shıqqan jigerli monaxlar Evropanıñ eñ shetki jerlerine de jetip barıp, xalıqtı xristianlıqqa ótkizgen.

Kiev Rusı hám Bolgariya X ásirdiñ aqırlarında Vizantiyadan xristianlıqtır pravoslav mazhabın (aǵım) qabil etken.

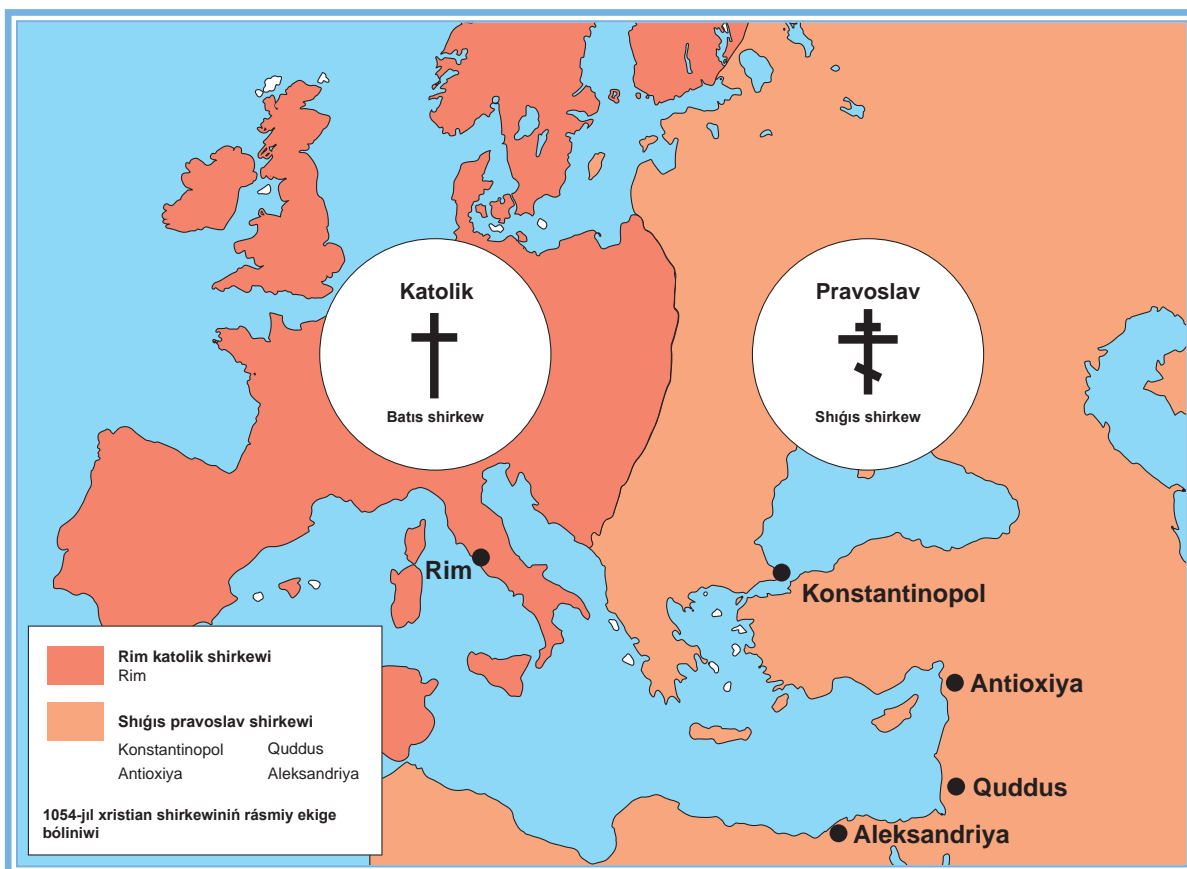
Xristian dini Evropada IV ásirden baslap tarqalǵan.



SHIRKEWDIŃ BÓLINIWI

Rim imperiyasınıń Batis hám Shıǵıs Rimge bólinip ketiwi shirkewdiń de ajıralıwına alıp keldi. Frank korolı járdeminde 756-jılı Italiyada Rim papaları mámleketi – **Papa wálayatı** dúziledi. Vizantiya shirkewi bolsa aldınnan mámleketke boysınatuǵın, Konstantinopol patriarxı basqaratuǵın diniy shólkemge aylanadı.

Shıǵıs Evropada bolǵarlardı xristian dinine ótkeriwdegi tartıslar xristian shirkewin rásmiy túrde: Batis katolik (“dúnyalıq”) hám Shıǵıs pravoslav (“sap din”, “shın isenim”) shirkewlerine bóliniwine alıp keldi. 1054-jıldan baslap házirgi kúnge shekem rim-katolik hám grek-pravoslav shirkewleri óz betinshe erkin xızmet kórsetedi. Batista shirkew úgit-násiyatları wazları latin tilinde, Shıǵısta bolsa grek tilinde alıp barılǵan. Katolik shirkewi barlıq ruwxanıylarǵa úyleniwdi qadaǵan etken bolsa (“celebat”), pravoslavlar da tek monaxlar ǵana shańaraq qurmaǵan.





SHIRKEW HÁM MÁMLEKET

*Indulgenciya
tártibi*

Evropada V ásirde baslanǵan jer iyeligi qatnasıqlarına ótiw procesinen shirkew de shette qalmaydı. Egin maydanlarınń úshтен bir bólegi shirkew hám monastırлар qolında toplanadı. Mámleket salıqlarınan azat etilgen bul jerlerde shirkewden ijaraǵa jer alǵan júz mıńlap ǵárezli diyqanlar miynet etken.

Onnan basqa, xristian shirkewi xalıqtan ónimniń onnan bir bólegi muǵdarında salıq óndirgen. Xalıq, sonday-aq, balaların shoqındırǵanda, nekeden ótkende, marhumdı jerlew menen baylanıslı bolǵan máresimler ótkizgende hám basqa dástúrler ushın da pul tólegen. Shirkewge túsetuǵın dáramattırń úlken bólegi Rim papası ǵáziynesine jiberilgen. Bulardan tısqarı Katolik shirkewi **indulgenciya** (latinsha “ápiw etiw”, “keshiriw”) - papa tárepinen adamlarǵa islegen hám ele islemegen gúnaların keshiriw ushın pulǵa satılǵan yamasa katolik shirkewi aldındaǵı xızmetleri esesine berilgen jarlıqlardıń da esabınan bayıp barǵan.

Evropada shirkew mámlekettiń áhmiyetli shólkemine aylanıp, onıń siyasiy hám ekonomikalıq iskerligine aralasqan, sud wazıypasın da orınlaǵan. Shirkew qollaǵan jazalardıń eń awırı interdikt – mámlekette sıyınıw hám máresimlerdiń waqtınsha toqtatılıwı bolǵan.

Innokentiy III (1198–1216) papalıǵı dáwirinde katolik shirkewi óz qudiretinıń biyik shıńına kóteriledi. Papanıń “*Ay óz sáwlesin Quyashtan alǵanıday, korol hákimiyatı óz sán-saltanatın papadan aladı*” degen sózleri ámelde qollanılǵan. Rim papası german, francuz hám inglis húkimdarların interdikt arqalı táwbege keltiredi. Xalıqqa óz húkimin ótkiziwde papa monaxlarǵa súyengen.



ERETIKLERGE QARSÍ GÚRES

Shirkew hám onıń táliymatına qarsı adamlar **eretikler** (grekshe – “dahriy-lar”) dep atalǵan. Ózlerin “shın xristianlar” dep ataǵan bunday adamlar shirkewdiń baylıqları, saltanatlı úrp-ádet máresimlerine qarsı shıǵıp, ápiwayı shirkew ideyası tárep-darları bolǵan. Olar katolik shirkewi úlken baylıqlardı qolǵa kirezip, shaytannıń quralı-na aylanıwına isengen. Sonıń menen birge, shirkew baylıqtan waz keship, Isa Masixtıń hawariyları (shákirtleri) erisken “*ádalat hám haqiyqat jolı*”nan barıwı kerek, - dep esap-laǵan. Jámáát tárepinen qabıl etilgen isenim

tiykarlarınan pariqlanıp, “shın xristianlar” ruwxanıylar kerek emesligin hám hár kim qudayǵa ózi múráját etiwı múmkinligin járiyalaydı. Qala xalqınıń kópshiligi, diyqanlar hám hátteki rıcarlar shirkewdi taslap ketip, “shın xristianlar” jámááti menen máre-simlerin orınlawǵa kirisedi. Bunday jaǵdayda papalıq tárepinen eretiklerge qarsı gúresiw ushın shirkew sudı – **inkviziciya** (latinsha, “izlew”) dúziledi. Ásirese xristian shirkewi dushpanların izlep tabıw hám jazalaw menen shuǵıllanǵan inkviziciya papa **Grigoriy IX** (1227–1241) dáwirinde hawij aladı.



OYLAP KÓRIP, JUWMAQ SHÍGARÍN!

*Eretiklerdi uslaw hám jazalaw ushın kelgen inkvizitorlar qala xalqın jıynap, hár bir adam bir neshe kún ishinde gúnasınan ıqtıyarlı túrde táwbe etiwleri múmkin-ligin daǵazalaǵan. Bul jaǵdayda adamdı jeńil jaza kúter edi: pútkil ómiri dawamında krest (**atanaq**) belgisin taǵıp júriw, hár ekshembi kúni shirkewde tayaq penen sabalıw, muqaddes orınlarǵa uzaq múddetli ziyaratqa barıw.*



Rim papası Grigoriy IX



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Inkviziciya sudında kimde-kim qıynawlarǵa shıday almay, eretikligin tán alsa, ol shirkewge xızmet etiw minnetlemesi, ómirlik qamaq yamasa baǵanaǵa baylap órtew jazalarına húkim etilgen. Inkvizitorlar jazanı orınlawshı adamnıń xızmetleri hám jazanıń orınlanıwı ushın kerekli bolǵan barlıq zatlarǵa shirkewden aqsha ajratqan.

Inkviziciya iskerligi Ispaniyada keń en jaydı. Papa hár bir qala hám awıllarǵa inkvizitordı onıń járdemshileri menen jibergen. Qalalarǵa barıp, olar xalıqtı birme-bir sorawǵa tutqan. Eger kimde-kim eki guwa tárepinen eretik dep aytılsa, ayıplanıwshı inkviziciya sudına shaqırılǵan hám ol qaǵıyda boyınsha shınjırlanıp, qarańǵı zindanǵa taslanǵan. Inkvizitorlar olardı iymannan shıǵıp ketkenligin tán aldırıwǵa umtılıp, ruwxiy azaplar menen qorqıtqan, onıń “*gúnakar denesin*” qıynaǵan.



Autodafe procesi

Tutqınǵa alınǵanlardı otta jandırıw “**autodafe**” (portugalsha, “*isenim yamasa din isi*”) dep atalǵan. Oǵan göre, eretik maydanǵa alıp shıǵılǵan hám baǵanaǵa baylanıp xalıqtıń kóz aldında otta jaǵılǵan. Ot janıp ketken adamnıń ruwxın jaman deneden hám onıń gúnalarınan tazalawına isengen.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Evropada xristian dini qashannan baslap keń tarqala baslaǵan?
2. Katolik hám pravoslav shirkewleriniń payda bolıw sebeplerin kórsetiń?
3. Orta ásirlerde shirkew qanday áhmiyetke iye bolǵan?
4. Indulgenciya sawdasın qalay túsindińiz?
5. Inkviziciya ne hám ol kimgе xızmet etken?

18- tema



Krest atlanislari



SIZ BILIP ALASÍZ:

- krest atlanislari ushin qolayli jaǵdaydiń payda bolıwı hám onıń sebepleri;
- krest atlanısı qatnasıwshılarınıń maǵsetleri;
- krest atlanıslarınıń ózine tán ózgesheligi;
- Vizantiyanıń tikleniwi;
- krest atlanıslarınıń tamamlanıwı hám aqıbetleri haqqında.



KREST ATLANÍSLARÍNÍÑ SEBEPLERI

Krest atlanísları - Batis Evropa feodallarınıñ Jaqın Shıǵısqa shólkemlestirgen basqınshılıq hám talawshılıq urısları edi. Bul atlaníslar 1096–1270-jıllar aralıǵında bolıp ótken. Shıǵıstaǵı jerlerdi iyelep alıw arqalı shirkew óziniñ tásirin jáne de kúsheytıwdi maqset etken. Shıǵısta XI ásirdeñ aqırında júzege kelgen jaǵday krest atlanísları ushın qolay imkaniyat jaratqan. Kishi Aziya yarım atawın tolıq seljukiy túrkler iyelep alǵan edi. Bul aymaqtan Batis mámleketleriniñ zıyaratshıları Palestinanıñ muqaddes jerlerine, xristianlar ráwiyatlarına qaraǵanda, Isa payǵambar jergengen Quddusqa (Ierusalim) baratuǵın jollar ótetuǵın edi. Quddus bolsa bes ásirden berli musulmanlar qolında edi. Jergilikli húkimdarlar hám xalıqtıñ zıyaratshılarga bolǵan qatnası jaman bolmasa da, XI ásirdeñ aqırınan baslanǵan musulman húkimdarlarınıñ óz ara urısları xristianlardıñ zıyaratlarına barǵan sayın qáwip sala baslaǵan. Vizantiya imperatorı Rim papası menen ke-



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Atanaq, krest – xristianlıqtıñ tiykarǵı belgilerinen biri, pravoslav hám katoliklerde diniy sıyınıw buyımı. Atanaqqa sıyınıw IV ásirde rásmiy túrde bolǵan. Xristianlardıñ ráwiyatı boyınsha, Isa atanaqqa tartılǵan, soǵan göre, atanaq simvoli xristianlıq tımsalına aylanǵan.



Papa Urban II niñ shıǵıp sóylewi

lise almasa da, xristian dushpanları menen gúresiw ushın jawingerler jiberiwin soranıp, Batisqa múráját etedi. Papa Urban II 1095-jılı Franciyanıń qublasındaǵı Klermon qalasında shirkew jıyınına toplanǵan mıńlap ruwxanıylar, rıcarlar hám ápiwayı xalıq wákilleri aldında sóz sóleydi. Ol Quddustaǵı “payǵambar qábirin” musımanlardan azat etiwge shaqıradı. Papa atlanısta qatnasqanlarǵa olardıń gúnaları keshiriliwin, ólgenlerdiń ruwxı jánnetke-“beyishke” túsiwine wáde beredi. Urban II “muqaddes jer” diń baylıqları hám ónimdar ekenligi haqqında da esletip ótedi. Palestinada “Sút hám pal dárya bolıp aǵıwı Quddus jerdiń kindigi, ol jánnet mákan ónimdar úlke”ekenligin aytadı.

Bul shıǵıp sóylewdi xalayıq “Qudaydıń erki sol”, “Qudaydıń qálewı sol!” degen sózler menen qarsı aladı. Olar gezlemeden “atanaq” yaǵnıy “krest” tiń kórinisin qırqıp alıp, óz kiyimlerine tige baslaydı. Mine usı sebepli atlanıs qatnasıwshıları “krestliler”, atlanıslardıń ózi bolsa krest atlanısları dep ataladı. Katolik shirkewi atlanıs qatnasıwshılarına ayırım jeńilliklerdi, sonıń ishinde, diyqanlarǵa qarızlarınan keshetuǵınlıǵın, olardıń shańaraqların shirkew óz qáwenderligine alıwın járiyalaydı.



Tampliyer rıcarınıń móri

KREST ATLANÍSÍ QATNASÍWSHÍLARÍNÍN MAQSETLERI

Papa, krest atlanısılarında qatnasqanlar gúnalarından páklenedi dep járiyalaǵanı sebepli, onda tek ǵana rıcarlar emes, bálkim ápiwayı xalıq, hátte hayallar hám balalar da qatnasqan. Olardı ulıwma maqset - Quddustı musılmanlardan azat etiw ideyası birlestirib turǵan bol-

sa-da, biraq hárbir qatnasıwshınıń óz aldına qoyǵan maqsetleri hám múddeleri bar edi. Atap aytqanda, diyqanlar krest atlanıslarında qatnasıw arqalı ózleriniń awır turmısınan qutılıp, Shıǵısta jer - múlkke hám baxıtlı turmısqa erisiwge úmit etken.

Krestlilerdiń kóbisin tiykarınan rıcarlar quraǵan, olardıń kóbisi jarlı, bay bolmaǵan shańaraqlardan edi. Shańaraqtır kishi ulları, **mayorat** sisteması bolǵanlıqtan, yaǵniy miyras úlken ulǵa qaldırılǵanlıǵı sebepli, ata-analarından qalatuǵın miyraslardıń úlken bólegine úmit etpese de bolar edi. Bunday jaǵdaydaǵı rıcarlar ózlerine dańq, húrmet hám baylıq arttırıw ushın jolǵa shıqqan.

Gercoglar, graflar hám de ayırım korollar hám imperatorlar da shıǵısqa atlanadı. Olar ózlerine jańa aymaqlardı hám puqaralardı boysındırıwdı maqset etken.

Armiya menen sawdagerler de atlanısqa shıǵıp, olar Shıǵıs tovarları menen sawda etiw arqalı tez bayıp ketiwdi árman etken. Krest atlanısı qatnasıwshıları tek paydanı oylaǵan desek qáte boladı. Olardaǵı materialıq máp *“payǵambar qábirin”* musılmanlardan azat etiw muqaddes is ekenligine isenim menen birlesip ketken edi.



Krestliler kiyimi





Aleksey I

BIRINSHI KREST ATLANÍSLARÍ

Birinshi krest atlanislarında Franciya, Italiya hám Germaniyanıń túrli wálayatlarınan kelgen rıcarlar qatnasadı. Olar jaqsı qurallanǵan, kerekli azıq-awqat hám pul menen támiyinlengen edi. Vizantiya paytaxtı Konstantinopolda 1096-jıldıń gúzinen toplana baslaǵan rıcarlardı imperator Aleksey I Jaqın Shıǵısta dúziletuǵın xristian mámleketleri Vizantiyaga siyasiy ǵárezli bolıwı haqqında vassallıq antın qabil ettirgennen keyin, olardı Bosfor buǵazı arqalı Kishi Aziyaǵa ótkerip jiberedi. 1099-jılǵa shekem dawam etken atlanislar Siriya menen Palestinada krestlilerdiń óz mámleketlerin dúziwi menen juwmaq lanadı. Olardıń arasında Quddus korollıǵı krestlilerdiń tiykarǵı mámleketi edi. Krestliler Quddustı iyelew dawamında bir ǵana jome meshitinde 10 mıń musulmandı qırıp taslaydı. Evreyler óz **sinagoga** (ibadatxana) sında jaǵıp jiberiledi. Uris waqtında kóplegen hayallar hám balalar da qaytı boladı. Qırǵınlar áskeriy zárúrlikten emes, bálkim tek adamlardıń kewline qorqınısh salıw ushın ǵana islengen. Krestliler hátteki shıǵıs qala xalqı bolǵan xristianlardı dushpanǵa járdem beriwde ayıplap, óz úylerinen quwadı. Qalalılar úyine bastırıp kirgen rıcarlar esiklerine óziniń qalqanın ildirip qoyatuǵın edi hám bul úy barlıq buyımları menen jańa xojayıǵa ótkenligin ańlatatuǵın edi.

KRESTLILER JAQÍN SHÍǴISTA

Evropadan bastırıp kiyatırǵan rıcarlardıń aǵımı xristianlarǵa basıp alınǵan ayaqlardı 200 jil dawamında qolda uslap turıw imkaniyatın beredi. Jaqın Shıǵısta krestliler jergilikli diyqanlardı erkinen ayıradı. Jańa xojayınlar ónimniń 1/3 bólegin salıq retinde ala baslaydı. Oǵan qosımsha tárizde korolǵa, xristian shirkewine de salıq tólewge májbúr etilgen. Nátiyjede, jergilikli xalıqta krestlilerge degen jek kóriwshilik kúsheyip, kóterilisler de bolıp turadı.

DINIY-RÍCARLIQ ORDENLERI

Palestinada dúzilgen diniy rıcarlıq ordenleri ádettegi xristian monaxlarınıń ordenlerinen pútkilley parıqlanǵan. Batista ápiwayı monaxlardıń tiykarǵı isi sıyınıw hám miynet etiw bolsa, diniy-rıcarlıq orden aǵzalarınıń tiykarǵı wazıypası uris edi. Ordenlerge krestliler múlkin keńeytiw hám qorǵaw, jergilikli xalıqtıń kóterilislerin bastırıw wazıypaları qoyılǵan. Dáslepki



Tevton ordeni



1099-jılı Krestliler tárepinen Quddustıń iyeleniwi

diniy-ricarlıq ordeni **gospitalyerler** ordeni bolǵan. Onı **ioannitler** ordeni dep te ataǵan. Musılmanlar Palestinanı qaytadan basıp alǵannan keyin, orden dáslep Rodos atawına, soń birneshe ásir ótip Maltaǵa kóshiriledi.

Quddusqa kiyatırǵan zıyaratshılardı qorǵaw ushin dúzilgen ekinshi ricarlıq ordeni dáslep **tampliyerler** dep atalǵan. Ol Quddustaǵı ricarlar jaylasqan tóbelik atı menen atalǵan. Tampliyerler qayır hám sawǵalar alıwdan basqa, sutxorlıq penen de shuǵıllanǵan. Evropada olardıń baylıqları haqqında ápsanalar payda bolǵan.

Úshinshi úlken diniy-ricarlıq ordeni Muqaddes Bibi Maryamǵa baǵıshlanǵan. Ondaǵı kópshilik ricarlar Germaniyadan bolǵanı ushin, onı **Nemis** (lat. **Tevton**) ordeni dep ataǵan.



Gospitalyer ordeni

Tampliyer ordeni



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Diniy-ricarlıq ordenleri yarım áskeriy-yarım xristian monaxlar birlespeleri edi. Xristian monaxlıq jamılıǵısının astında: tampliyerlerde - aq gezlemede qızıl krest, gospitalyerlerde - qızıl gezlemede aq krest, tevton ricarlarında bolsa aq gezlemede qara krest suwreti bolǵan ricarlıq kiyimi kiyilgen.



Krestlilerdiñ Salahiddin Ayyubiye bağınıwı



Salahiddin Ayyubiy

EKINSHI HÁM ÚSHINSHI KREST ATLANÍSLARÍ

XII ásirde musulman ámirlikleri birlesip, krestlilerge qarsı gúres baslaydı. Seljukiyler húkimdarı Malikshahtır isenimli wákili Imamiddin Zangiy krestlilerge soqqı berip, Mosul hám Halab aralıǵındaǵı jerlerdi iyeleydi. Onıń balası Nuriddin Zangiy 1146-jılde ákesiniń ornına taxtqa otirip, dárhal krestlilerge qarsı urısqa atlanadı. Olarǵa qarsı gúresiw ushın Evropa feodalları 1147–1149-jıllarda ekinshi krestliler atlanısın shólkemlestiredi. Franciya hám Germaniya korolları óz armiyası menen qatnasqan bul atlanıslar áwmetsizlikke ushıraydı hám Evropanıń jeńilmesligi haqqındaǵı ápsananı joqqa shıǵaradı. Nemis krestlileri seljukiyler tárepinen Kishi Aziyada qıyratılǵan bolsa, Franciyalılar Damashqtı qamal etip iyeley almay, Evropaǵa qaytadı.

Nuriddin Zangiy krestlilerdi Shıǵıstan pútkilley qısqıshıǵarıwdı maqset etken edi. Ol krestliler dúzgen Antioxiya knyazlıǵı aymaǵınıń úlken bólegin iyeleydi. Edessa graflıǵıda da óz hákimiyatın saqlap qaladı.

1155-jilda Nuriddin Zangiy armiyasi Damashqti iyelewi menen Siriya musilmanlar birden-bir siyasiy hâkimiyatqa iye boladi. Bul dâwirde Jaqin Shıgısta qatti qarsilıqqa ushırağan krestliler Mısırdı jawlap alıwğa kirisedi. Nuriddin Zangiy 1169-jilda Shirkuh hâm onıń jiyeni Salahiddin basshılıǵında armiya jiberip, Mısırdı iyeleydi.

Shirkuh qaytı bolǵannan keyin, onıń jiyeni Salahiddin Mısırdı hâkimiyattı tolıq iyelep, Ayyubiylar mámleketin dúzedi. **Salahiddin Ayyubiy** krestlilerge qarsı gúresti dawam ettirip, 1187-jılı krestlilerden Quddustı tartıp aladı. Bul waqıya Evropada úshinshi krest atlanıslarınıń (1189–1192) shólkemlestiriliwine alıp keledi. Biraq german imperatorı, Franciya hâm Angliya korolları qatnasıwındaǵı bul atlanıslar da sâtsizlik penen juwmaqlanadı.

TÓRTINSHI KREST ATLANÍSLARÍ (1202–1204)

XII ásirdiń aqırında papa **Innokentiy III** jańa krest atlanısların shólkemlestiriwge kirisedi. Krestliler Veneciya menen armiyanı teńiz arqalı kemelerde Palestinaǵa alıp ótiwge kelisip, 85 mıń gúmis marka pul tólewdi moynına aladı. Kelisilgen puldıń derlik 1/3 bólegin tóley almağan krestliler atlanıslar baslanıwınan-aq Veneciyanıń sawdadaǵı tiykarǵı qarсылası Vizantiyaǵa qarsı urıs baslawǵa májbúr boladı. Urıs baslaw ushın inisi tárepinen taxttan túsirilip, kózine mil tartılǵan (soqır etilgen) **Isaak II Angelge** tajı taxttı qaytarıw siltaw boladı. Tórtinshi krest atlanısında tiykar salıńnannan beri birinshi ret Konstantinopol qalası dushpan oljasına aylanadı. Latınlar (vizantiyalılar krestlilerdi usılay ataǵan) Vizantiya qarabaxanalarında Latın imperiyası dep atalǵan mámleket dúzedi.

Biraq, jergilikli greklerdiń mártlershe qarсылıǵı sebepli latınlar Vizantiya jerlerin tolıq boysındıra almağan. Latın imperiyasınıń ózi de tez arada bir neshe mayda knyazlıqlarǵa bólinip ketedi.



Balalar krest atlanısı



TARIYXÍY PIKIRLEW!

BALALAR KREST ATLANÍSLARÍ

Franciyanıń Vandom awılınan Stefan atlı shopan bala shıǵıp, 1212-jılı pútkil mámleket boylap júrip, balalardı krest atlanıslarına shaqıra baslaydı. Ol ózin quday tárepinen wâkil etip jiberilgenligin hâm de ózine xristianlarǵa basshılıq

etip, Palestina jerlerin iyelew wazıypası tapsırılğanlıgın dağazalaydı. Onıń aldına monax sıpatında İsa Masih kelgenligin, oğan Quddustı azat etiw ushin tek ǵana balalar qatnasatuǵın jańadan krest atlanısına basshı bolıwdı tapsırǵanın atap ótedi. Shopan jigit óziniń izine balalardı ertiw ushin olardıń arasında kúshli úgit-násiyatlawdı jolǵa qoyadı. Ol tap Mısır firauını zulımlıǵınan qashıp kiyatırǵan Musa payǵambar basshılıǵındaǵı evreyler aldında teńiz shegingeni sıyaqlı, Palestinaǵa baratuǵın krestliler armiyası aldında teńiz qurıp qalıwı haqqında ayta baslaydı. Ol óz wazları hám kórsetken “káramatları” menen mıńlap adamlardı hayran qaldıradı.

Ata-analarınıń qarsılıǵına qaramastan, balalar hám qızlar atlanısqa shıǵadı. Eger, kimde-kim bul aqıldan adasqan balalardıń qay jerge ketip baratırǵanlıǵın sorasa, teńiz artına - Qudaydıń aldına baratırǵanlıǵı haqqındaǵı juwaptı esiter edi.

Stefan basshılıǵındaǵı alaman Franciyanıń túsligindegi Marsel portına jetip kelgennen keyin, eki sawdager olarǵa “qudaydıń razılıǵı” ushin Siriyaǵa aparıp qoyıwın aytıp, razıshılıq soraydı. Nátiyjede olar jeti kemedede jolǵa shıǵadı, sonnan eki keme jolda baxıtsiz hádiysege ushıraydı. Qalǵan bes kemedegi balalardı bul eki qul satıwshılar Mısırǵa alıp kelip, qul sıpatında satıp jiberedi. Germaniya imperatori Fridrix II keyin ala ol eki jinayatshı qul satıwshılardı qolǵa alıp, óltiredi. Sonday-aq, ol Mısır sultanı menen pitim dúzip, balalardıń bir bólegin qaytarıwǵa erisedi.

KREST ATLANÍSLARÍNÍN TAMAMLANÍWÍ HÁM AQÍBETLERI



Sońǵı krest atlanısları Jaqın Shıǵıstaǵı jaǵdaydı ózgerte almaydı. Franciya korolı **Lyudovik IX** dıń 1269–1270-jıllardaǵı segizins-hi krest atlanısları aqırǵısı boladı. Kóp ótpey krestlilerdiń Shıǵıstaǵı múlikleri izbe-iz musulmanlar qolına qayta baslaydı. Krest atlanısınıń tamam bolıwınıń tiykarǵı sebebi XIII ásirdiń aqırlarınan Batıs Evropa mámleketlerinde baslanǵan ózgerisler boladı. Óndiris kúshleri ósip, diyqanshılıq hám ónermentshilik rawajlanadı. Toǵaylar kesilip, eginzarlarǵa aylandırıladı, egin maydanları keńeytiriledi. Awıl xalqınıń jersiz bir bólegi rawajlanıp baratırǵan qalalarǵa ketedi. Jáne, olardıń Shıǵısta jer hám azatlıqqa erisiw sıyaqlı arızları atlanıslar dawamındaǵı sátsizlikler sebepli joqqa shıǵadı. Korol hákimiyatınıń kúsheye baslawı hám mámleketti oraylastırıw siyasatı rıcarlarǵa korol armiyasında xızmet etiw imkaniyatın beredi. Sawdagerler tınısh jol menen sawda-satıq alıp barıwdıń qolaylılıǵına jáne bir ret isenimi artadı.

Batis Evropada oraylasqan mámleketlerde korol hákimiyatınıń kusheyiw menen krest atlanıslarınıń ideologiyalıq basshısı hám úgit-násiyatlawshısı bolğan Rim papaları ózleriniń siyasiy abırayın joǵaltıp, jańa atlanıslardı shólkemlestire almaydı.

Krest atlanısları óziniń tiykarǵı, yaǵnıy Shıǵısta kúshli xristian mámleketin dúziw maqsetine erise almadı. Onda qatnasqan 100 mińlaǵan adamlar qaytı boladı, úlken finanslıq shıǵın kóriledi. Biraq Shıǵıstıń joqarı mádeniyatı menen tanısıw Evropa xalqınıń turmıs tárizin túpten ózgertirip jiberedi. Olar Vizantiya hám musulmanlardıń joqarı mádeniyatı hám de texnikadaǵı jetiskenliklerin ózlestirip aladı. Evropaǵa limon hám erik miyweleri hám de salı, grechixa, ǵarbız, qant qamıs sıyaqlı eginler alıp kelinip egiledi. Texnika tarawında arbalet, temirdi qızdırıw hám ayırım gezlemelerdi toqıw usılları ózlestiriledi. Krestliler Sırıyada kórgen samal digirmanları XII ásirde Evropada da qurılıs baslaydı. Arablardan keltirilgen baylanıs kepterlerinen kóplegen mámleketlerde paydalanıw jolǵa qoyıldı. Antik dáwirde keyin turmıstaǵı tazalıq faktorların esten shıǵarıp suwıq suwda juwınatuǵın, kiyimlerde almasırmaytuǵın evropalılar Shıǵıstan taza hám ıssı monshalardan paydalanıwdı hám kiyim almasırıwdı úyrenedi.



Sońǵı krestlilerdiń óz eline qaytıwı



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Krest atlanısları degenimiz ne? Olardıń kelip shıǵıw sebeplerin kórsetiń.
2. Katolik shirkewi krest atlanıslarınan qanday maqsetlerde paydalanıwdı gózlegen?
3. Kartadan birinshi krest atlanısı qatnasıwshıları Jaqın Shıǵısta tiykar salǵan mámleketlerdi kórsetiń.
4. Sizińshe, tórtinshi krest atlanıslarınıń aldınǵılardan parqı nede?
5. Krest atlanıslarınan gózlengen maqsetke erise almaǵanlıǵınıń sebepleri nede dep oylaysız?
6. Balalardıń krest atlanısları haqqında siz qanday pikirdesiz?
7. Krest atlanısları Evropa hám Aziya ushın qanday nátiyje hám de aqıbetlerdi alıp kelgen?

19- tema



Orta ásir qalalariniń ózine tán tárepleri



*Sarrofliq (aqsha
almastırıwshı) dúkanı*



SIZ BILIP ALASÍZ:

- Evropa xojalıǵınıń rawajlanıwı ;
- orta ásir qalalarınıń turmısı;
- tovar xojalıǵınıń payda bolıwı haqqında.



*Orta ásirlerde Evropada
sawda-satıq*

ХОЖАЛІҚТІҢ RAWAJLANÍWÍ

Evropada X-XI ásirlerde óndiris rawajlanğan. Bul eñ dáslep ónermentshilikte ayqın seziledi. Miynet qurallarınıń jetilisiwi, ustalardıń is sheberliginiń artıwı ónermentshilikti diyqansılıqtan óz aldına bólek tarawǵa aylandıradı. Diyqansılıqta moyıntırıqtıń oylap tabılıwı bolsa, plugtı atqa qosıp jerdi súriwdi tezlestirdi. Ónimdarlıqtıń artıwı diyqan xojalıǵında artıqsha ónimniń kóbeyiwine hám onı ónermentshilik buyımlarına almaslawǵa jol ashadı. Ónermentler tayarlaytuǵın buyımlardıń túri, sanı, sapası jaqsılanıp barǵan. Biraq, awılda feodallar húkimdarlıǵı tásirinde ónermentlerdiń erkinligi sheklengen edi. Nátiyjede, olar awıllardan qashıp, óz buyımların tayarlaw hám satıw imkanıyatı bolǵan jerlerge kete baslaǵan.



Ónerment jumıs islew barısında



ORTA ÁSIR QALALARI

Qalalar, en dáslep, qawipsiz, dushpan hújiminen qorǵanıwǵa qolaylı, sonıń menen birge, ónermentler ózleri islep shıǵarǵan buyımlardı satıwǵa múmkinshiligi bar jerlerde payda bolǵan. Evropada qalalardıń payda bolıwı hám rawajlanıwı túrli mámleketlerde túrlishe bolǵan. Daslep Italiya hám Franciyanıń qublasındaǵı Veneciya, Genuya, Florenciya, Marsel, Tuluza qalaları IX–X ásirlerde aq rawajlana baslaydı. Bul qalalardıń teńiz arqalı sawda jolında jaylasqanı olardıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye boladı. Jańa qalalar X–XI ásirlerde Franciyanıń arqa tárepinde, Niderlandiya, Angliya hám Germaniyada, XII–XIII ásirden Vengriya, Baltik boyı, Rus jerlerinde jańa qalalar júzege kele baslaydı. Evropa qalalarınıń hár túrli ásirlerde júzege keliwiniń tiykarǵı sebebi mámleketlerdegi jámiyetlik-ekonomikalıq rawajlanıwındaǵı ayırmashılıqlar bolǵan.

Orta ásir qalalarınıń kórinisi



QALALAR TURMÍSÍ

Qalalar, kóbinese, feodallar jerlerinde júzege kelgen. Dáslep feodallar óz jerlerindegi qalalarǵa qáwenderlik etip, kóship kelgen ónermentlerdi salıqlardan azat etken. Biraq, qalalar ósip, bayıp barıwı menen feodallar ónermentlerden kóbirek payda alıwǵa umılǵan. Feodallar ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwına tosqınlıq ete baslaydı. Nátiyjede, qalalılar senyor húkimdarlıǵınan azatlıqqa shıǵıwǵa umılǵan. Kóbinese, qalalar óz erkinligin tólem, pul esabınan qolǵa kirgizgen. Bunday imkaniyat bolmaǵan jaǵdayda, azatlıq ushın kóterilis jolin tańlaǵan. Franciyanıń bir qatar qalalarında XII–XIII ásirlerde senyorlarǵa qarsı gúres bolıp ótedi. Monastır hám qorǵanlarda jasawshılardıń ónermentlerge mıtájligi, dushpan qáwpi bolǵanda jasırınıwǵa imkaniyatlardıń bolıwı, olardıń átirapında qalalardıń júzege keliwine sebep bolǵan.



Orta ásir feodalları



QALALARDÍŃ KÓRINISI

Qala átirapı minaralı qorǵanıw diywalı, suw toltırılǵan qándeك penen qorshalǵan. Qorıqlawshı-saqshılar minaralarda kúni-túni almasıp turǵan. Dushpannan qorǵanıw maqsetinde qala dárwazaları hám kópirleri bekkem temirden islengen. Túnde qándeك ústindegi kópir kóterilip qoyılǵan hám qala dárwazası jabılǵan. Qala orayında bazar maydanı, onıń qasında ibadatxana jaylasqan. Qala keńesi imaratı-**ratusha** da usı jerde jaylasqan. Qala aymaqları óz aldına máhállelerge bólingen. Máhállelerdiń hárbirinde belgili bir kásiptegi ónermentler jasaǵan. Qaladaǵı úylerdiń kópsilik bólimi aǵashtan qurılǵan. Olar tıǵız etip qurılıp, kóbinese bir-birine tutasıp ketken. Kósheleri tar, ayırımlarınıń eni eki metrden de aspaǵan. Túnde kósheler jaqtılandırılmaǵan, suw trubaları hám kanalizaciýalar bolmaǵan. Shıǵındılar da tuwrıdan-tuwrı kóshege taslanǵan. Xalıqtıń tıǵız jaylasıwı, tazalıqtıń bolmawı juqpalı keselliklerdiń tez-tez qaytalanıwına, kóplegen adamlardıń biymeزgil óliwine alıp kelgen. Órtler de payda bolıp, aǵashtan tıǵız qurılǵan úylerden dúzilgen kósheler, aymaqlar tolıǵı menen janıp ketken.

QALA XALQÍ

Qala xalqınıń kópshilik bólegin ónermentler, sawdagerler quraǵan. Iri qalalarda bay aqsúyekler, feodallar, hámeldarlar, táwipler, ruwxanıylar da kóp bolǵan. Qala xalqınıń bir bólegi diyqanshılıq penen shuǵıllanıwdı dawam etken. Qorǵan diywalınıń átirapında egin maydanları, baǵlar, palız hám de qoy, qaramal, atlar otlap júretuǵın jaylawlar jaylasqan. Xalqı eń kóp iri qalalar Parij, Konstantinopol, Milan, Florenciya, Kordova, Seviliya qalaları esaplanǵan.

Cexlardıń iskerligi



ÓNERMENTSHILIK HÁM CEXLAR



Temirshilk ustaxanası

Qalalar xojalıǵınıń tiykarı ónermentshilik bolǵan. Ónerment óndiris qurallarınıń iyesi bolıp, xojalıǵın erkin júrgizgen. Olar bazarlardı óz buyımları menen támiyinlegen. Belgili kásip iyeleri óz shólkemleri-cexlarǵa birlesken. Ustalardıń ulıwma jıynalıısında hámme orınlawı májbúriy bolǵan cex nızamı qabıl etilgen. Nızam talabı boyınsha buyımlar tek belgili úlgi boyınsha islengen. Cextı basqarıw ushın saylanǵan aqsaqal ónermentlerdiń nızamǵa boysınıwın, tayarlanǵan buyımlardıń sıpatın hám sanın qadaǵalap turǵan. Nızamda ustaniń úskeneleri, oqıwshı-shákirtleri, qálpeleriniń sanı belgilep qoyılǵan. Bunday ilajlar ustalar ushın birdey sharayat jaratiw, básekige jol qoymaw maqsetinde qollanılgan. Tayar buyımlardıń bahası da cex aqsaqalı tárepinen belgilengen.

Qálpelik múddeti kásiptiń quramalılıǵına qarap 2–7 jil bolıp, ol tákirarlanbaytuǵın buyım islew hám onı cex aqsaqalı sınawınan



ótkeriw menen tamamlanǵan. Cexlar qalanı qorıqlawda, uris waqtında onı qorǵawda óz aldına bólim bolıp qatnasqan. Cexlardıń óz gerbi, bayraǵı, shirkewi hám bazda óz aldına qábirstanı da bolǵan. Dáslep óndiristiń rawajlanıwına xızmet etken cexlar keyin ala olarǵa tosqınlıq ete baslaydı. Qalalarda ustalardıń kóbeyip barıwı olar arasında básekini kúsheytedi. Ónermentler hám sawdagerler arasınan bay cex baslıqları ajralıp shıǵa baslaydı. Evropada cexlardıń da qatlamlarǵa bóliniwi júz berip, zergerlik, mawitshılıq hám basqa bay cexlar payda boladı. Bunday procesler Florenciya, London, Bristol, Parij, Bazel sıyaqlı úlken qalalarda baslanadı. Ónermentler qálpelerdiń ósip ustashılıqtı iyelewine tosqınlıq ete baslaydı. Nátiyjede, 10–12 jıllap ustashılıqtı iyeley almaǵan qálpeler qatlamı payda boladı. Bul jaǵday qálpelerdiń “joldaslıq” jámiyetlerin dúzip, ózleriniń haq-huqıqların, 14–16 saatlap dawam etetuǵın jumıs waqtın qısqartıp, miynet sharayatların jaqsılaw ushın gúreslerin kúsheytedi.

TOVAR XOJALÍǴINIŃ PAYDA BOLÍWÍ

Cexlardıń qadaǵalawına qaramastan ónermentlerdiń sawda ushın tayarlaǵan buyımlarınıń sanı kóbeygen. Nátiyjede, shiyki zat hám awıl xojalıq ónimlerine bolǵan talap ta artıp barǵan. Óz gezeginde, diyqanlardıń jetistirgen ónimleriniń kóbeyiwinen mápdarlıǵı da artıp baradı. Óz ónimlerin satıp, ónermentshilik buyımların satıp alıwshılar kóbeye baslaydı. Úlken qalalar tek dógeregindedi wálayatlar menen emes, al sırt mámleketler menen de sawda-satıq qatnasıqların ornatadı. Dáslepki orta ásirlerdegi natural xojalıq óz ornın tovar xojalıǵına bosatıp bere baslaydı.

Tovar xojalıǵı – ónimlerdi bazarda satıw yamaşa almasıw ushın óndiretuǵın xojalıq bolıp esaplanadı.

Sawdanıń rawajlanıwı jollardı jaqsılawdı da talap etken. Franciyada korol pármanına muwapıq tiykarǵı jollarǵa tas tósele baslanadı. Dáryalarǵa aǵashtan hám tastan kópirler qurıw isleri jolǵa qoyıladı.



Orta ásirlerde bazar

SHÍGÍS MÁMLEKETLARI MENEN SAWDA BAYLANISLARI

Siriya, Mısır, Iran hám Orta Aziyağa shekem barǵan Evropalı sawdagerler Shıǵıs bazarlarınan shayı gezlemeler, taǵınshaqlar, dám beriwshi shópler satıp alatuǵın edi. Batis hám Shıǵıs mámleketleri arasındaǵı qatnasıqlardıń rawajlanıwı Qıtaydan baslanıp, Orta Aziyadan ótken Ullı jipek jolı úlken áhmiyetke iye edi. Bul kárwan jolı Jer Orta teńiziniń shıǵıs jaǵalawlarına shekem dawam etken. Ispaniya, Italiya hám Qubla Franciyanı teńiz arqalı Vizantiya hám de Aziya mámleketleri menen baylanıstırıw ushın **Levant**, arqada Baltik teńizi arqalı London, Bryugge, Lyubek, Novgorod qalaların óz-ara baylanıstırıw ushın Arqa sawda jolları bolǵan. Arqa sawda jolı boylap jaylasqan Germaniyanıń 70 ten artıq qalaları **Ganza qalalar awqamına** kirgen. Levant jolında jaylasqan **Veneciya** hám **Genuyalar** kúshli teńiz floti dúzip, olardıń sawdadaǵı básekilesiwleri geyde urıslarǵa da aylanıp ketken.



Teńiz boyındaǵı sawda qalaları

SAWDAGERLER HÁM BAZARLAR

Qalalılar óz paydasına zat satıwdı, kimge qarızǵa pul beriwdi, aqıl menen nege pul jumsawdı jaqsı bilgen. Tinımsız miynet etetuǵın sawdagerler bayıp ketiw maqsetinde uzaq hám qáterli saparlarǵa shıqqan.

Jer Orta teńiz jaǵaları boylarında italiyalı sawdagerler ózleriniń sawda mánzilleri-**faktoriyalar** sistemasın jaratqan. Olardıń kópshiligi genuyalı hám veneciyalılar bolǵan. Bul teńiz respublikaları ájayıp sawda hám áskeriy flotlarǵa iye bolǵan. Olardıń kemeleri Jaqın Shıǵıstan Evropaǵa qımbat bahalı zatlar: shayı gezlemeler, farfor ıdıslar, túrli dám beriwshi shópler hám basqada zatlardı alıp ótken. Veneciyalı sawdagerler - Pololar shańaraǵınıń wákilleri XIII ásirde mongol xanınıń Aziyanıń ishkerisindegi rezidenciyasına jetip baradı. **Marko Polo** 25 jil dawam etken sayaxatınıń 17 jilin Qıtaydı iyelegen mongol xanı Xubilay sarayında xızmette ótkerip, evropalılardan birinshi bolıp bul sırlı úlkelardı óz kitabında



Orta ásirler bazarı



súwretleydi. Evropalılar tek XIX ásirde ǵana teńiz arqalı ótip, XIII ásirde Marko Polo sayaxat etken úlkelerdi óz kózleri menen kóredi. Marko Polonıń kitabındaǵı Shıǵıs mámleketleriniń ápsanalıq baylıqları 200 jıldan soń genuyalı teńizshi **Xristofor Kolumbta** kúshli tásir qaldıradı, ol qáytip bolsa da Hindstannıń baylıqqa tolı jaǵalarına barıwǵa qarar etedi. Evropanıń kópshilik qalalarında dáslep bazar háptesine bir yamasa eki kúnde bolǵan. Turaqlı bazarlar tek ǵana úlken qalalarda ǵana bolǵan. Zat almasıw hám sawdanıń rawajlanıwı qalalarda bazarlar qurıw zárúrligin keltirip shıǵardı. Bazarlar belgili buyımlar yamasa ónimlerdi satıwǵa qánigelesip barǵan. Solay etip, Evropada ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı bazar, bank, birjalardıń payda bolıwına alıp keldi.



ATAMALARǴA TÚSINIK

Cex – bir yamasa bir neshe uqsas kásip iyelerin birlestirip turǵan sawda - ónermentshilik birlespesi yaki orta ásir ónermentleriniń kásiplik tiykarındaǵı shólkemi.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Evropada ónermentshiliktiń awıl-xojalıǵınan ajralıp shıǵıw sebeplerin kórsetiń.
2. Evropa mámleketlerinde jańa qalalardıń júzege keliw faktorların aytıp beriń.
3. Orta ásir Evropa qalaları turmısı, kórinisi haqqıda nelerdi bildińz? Olardıń úlkemizdegi XI–XII ásir qalalarına uqsas hám pariqlı táreplerin túsindirıń.
4. Arqa teńiz sawda jolları haqqında nelerdi eslep qaldıńız ?
5. Bazarlar orta ásir qalaları ushın qanday áhmiyetke iye bolǵan?

20- tema



Aziyaniń orta ásir qalaları



Orta ásir qalalarınıń kórinisi

SIZ BILIP ALASÍZ:

- Aziyaniń orta ásir qalalarınıń turmısı;
- ónermentshilik;
- sawda-satıq haqqında.



ORTA ÁSIR QALALARÍ

Shıgıs mámleketleri orta ásirlerdiń rawajlanǵan dáwirine túrli waqıtta ótken. Bul jaǵday hárbir mámlekette óndiristiń rawajlanıwı hár túrli dárejede bolǵanı menen túsindiriledi.

Dáslep hákimshilik oray yamasa áskeriy qorǵanlar sıpatında payda bolǵan orta ásir qalaları, ónermentshilik hám sawdanıń joqarı dárejede ósiwi menen júdá tez rawajlanǵan.

Aziyanıń eń úlken qalaları: **Chanan, Loyan, Xanchjou Kamakura, Kioto, Osaka, Deli Bagdad, Buxara** hám **Samarqand** edi. Olarda mektepler, kitapxanalar shólkemlestirilgen, alımlar, shayırlar, súwretshiler muzıkantlar jasap dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan. Aziya qalaları mámleket jerlerinde júzege kelgenligi ushın Evropa qalalarınan iri feodallarǵa



Meshit qurılısı

qarsı gúres alıp barmağanı menen parıqlanadı. Aziyanıń úlken mámleketlerinen biri Qıtayda orta ásir qalalarınıń payda bolıwı hám rawajlanıwı IX–XIII ásirlerge tuwrı keledi. Qalalar Qıtayda imperatorǵa boysınǵan.

Qalalardıń rawajlanıwına basıp alıwshılıq urısları tosqınlıq etedi. Sonıń ishinde, Hindstan hám onıń qalaları orta ásirlerde birneshe mártebe sırt el basqınshılarınıń hújimlerine ushıraǵan.

Yaponiyanıń orta ásir qalaları budda ibadatxanaları átirapında, baylanıs bándirgi-leri hám jol ústinde, teńiz boyında, qorǵanlar átirapında payda bolǵan. **Xeyyan** qalası 1177-jılı órt nátiyjesinde wayran boladı. Bul qala qayta tiklengennen keyin **Kioto** atın alıp, mámleket paytaxtına aylanadı. **Kioto** kóp ásirler dawamında Yaponiyanıń ekonomikalıq, mádeniy hám diniy orayı bolıp qaladı.



QALALAR TURMÍŚI

Orta ásirlerde
Yaponiya

Aziya qalaları da ózine tán rawajlanıw jolın basıp ótken. Sonıń ishinde, Qıtayda XI ásirde-aq qala qurılısı joqarı dárejede rawajlanadı. Imperator hám aqsúyekler saltanatlı saraylar qurdıǵan. Mámlekette aǵash az bolǵanı sebepli qurılısta gerbish, tas hám gúlaldan keń paydalanǵan.

Qıtaydıń úlken qalalarınıń Batıs Evropadan ózgesheligi, olarda xalıqqa turmıslıq xızmet kórsetiw jaqsı jolǵa qoyılǵan edi. Xalıq keramikalıq trubalar arqalı taza suw menen támiyinlengen, qalanı shıǵındı zatlardan tazalaw, órt óshiriw isleri jolǵa qoyılǵan.

Aziya qalalarınıń xalqı Evropa qalalarınıń xalqına qaraǵanda kóbirek bolǵan. Atap aytqanda, orta ásirler dáwirinde-aq Qıtayda xalıq tıǵız jasaǵan.

Shıǵıs áleminde **Buxara** hám **Samarqand** qalaları ekonomikalıq, siyasiy jaqtan áhmiyetli oraylardan bolǵan. Buxara Shıǵısta islam dini, mádeniyat, sawda hám ónermentshilik oraylarınan biri sıpatında dańq taratqan. Sol sebepli, Orta Aziyada hákimiyat basına kelgen dinastiyalar usı qalalardı administrativlik oray sıpatında tańlap alǵan



Shahristan

Orta Aziyanıń musulman mámleketleriniń qalaları ulıwma reje boyınsha: orayında **ark**-qala hákiminiń qorǵanı, onıń átirapında **shahristan**-tiykarǵı xalıq jasaytuǵın kósheleri menen qurılǵan. Qala átirapında **rabod** bolıp, onda ónermentlerdiń kóshe hám máhálleleri bolǵan. Shıǵısta qalalar qurıwda tiykarǵı qurılıs materialı tas hám gerbish bolǵan. Húkimdarlar, baylar óz sarayların, hawli-jayların pisen gerbish hám mramordan, kámbaǵallar bolsa hawli-jayların paqsa, ılaydan qurǵan. Kámbaǵallar-dıń úyleri bekkem bolmay, tez-tez qayta ońlawdı talap etken. Bunday úyler miyrasqa qaldırılǵanda kóbinese buzılıp ornına jańadan qurılǵan.

ÓNERMENTSHILIK

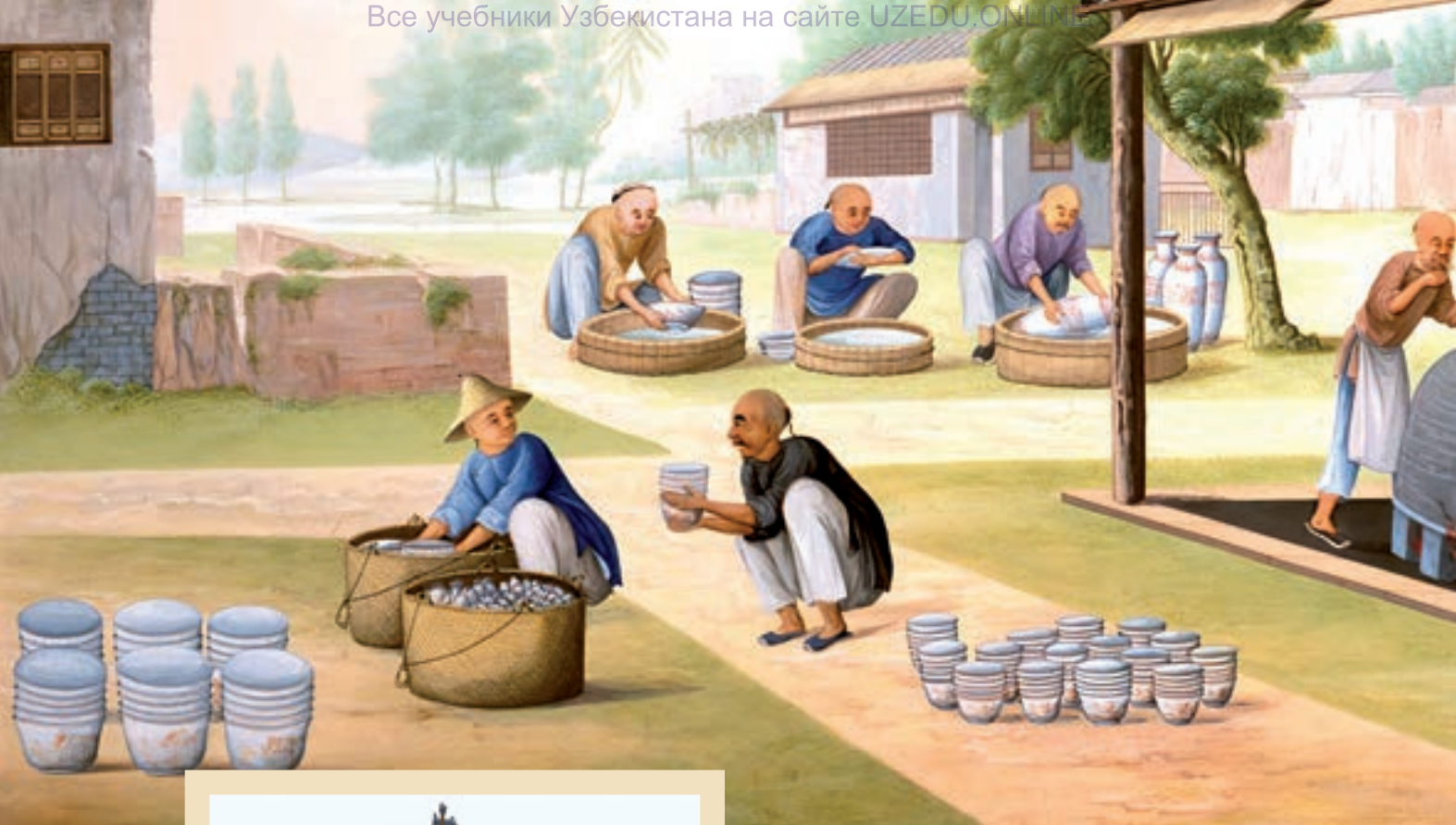


Orta ásir ónermentshilik úlgisi. Kese

Shıǵıs ónermentleri jipek gezlemeleri, staǵınshaqlardıń úlken bólegin sırt mámleketlerge satıw ushın islep shıǵarǵan.

Aziya hám Arqa Afrika qalalarında da ónermentshilik cexları qalalar menen bir waqıtta júzege kelgen. Shıǵısta dáslep qala xalqı salıqlardan azat etilgen. Waqıttıń ótiwi menen sawdager hám ónermentlerden de hár qıylı salıqlar alına baslaǵan. Arab xalifalıǵı, Yaponiya, Qıtayda usta hám sawdagerlerden salıqlardı cex aqsaqalları jıynap bergen.

Qıtayda barlıq ustalar cex aǵzası bolıwı májbúriy etip qoyılǵan. Ónermentshiliktiń eń áhmiyetli tarawları Qıtayda joqarı dárejede



Qitay kemesi - Jonka

rawajlanıp bargan. Atap aytqanda, tek Qıtaylılar 600–700 adam hám jáne kóplegen júk sıyatúğın úlken kemeler - **jonkalardı** islep shıqqan.

Ullı jipek jolınıń kesilispesinde jaylasqan Orta Aziya qalaları tranzit sawda orayları edi. Sırt el sawdagerleri Samarqand qağazı hám gezlemelerin, Ğıjdiwan gúlalshılıq buyımların, marılı ustalardıń gezleme hám kiyimlerin joqarı bahalağan.

Orta ásirlerde iranlı ustalar parsha, jipek gezlemeleri hám jún gilemleri menen dańqı shıqqan. Irrannan sawdagerler polattan islengen qural-jaraqlar, mıs hám gúmis ıdıslardı satıp alğan.

SAWDA

Arab xalifalıǵı, Tan imperiyası sıyaqlı iri oraylasqan mámleketlerdiń payda bolıwı sawdanı joqarı dáramat dereğine aylandırdı. Uzaq Shıǵıstan Jer Orta teńizine deyin bolǵan ayaqlarda sawda tek kárwan jolları arqalı alıp barılmağan. Parsı qoltıǵı hám Qızıl teńiz arqalı arab, hind, qıtay sawdagerleriniń onlap kemeleri júzip júrgen. Aziyadan parıqlı túrde Afrikanıń ekonomikalıq jaqtan tómen rawajlanıwı, ondaǵı úzliksiz urıslar, kontinenttiń shiyki zat, duz, altın, pil súyegi, dám beriwshi shópler, belgili dárejede qullar dereğine aylanıwına sebep boladı. Aziya bazarları



Qıtayda farfor islep shıǵarıw

óziniń adamlarǵa tolı hám shawqımlılıǵı menen ajiralıp turǵan. Orta ásir bazarları kóbinese qala dárwazalarına jaqın jerde jaylasqan. Qala ishinde kishkene bazarlar bolıp, olar belgili bir ónimlerdi satıwǵa qánigelesken. Orta Aziya hám Irandaǵı úlken bazarlar birqansha qatarlarǵa bólingen. Hár bir qatar belgili bir zat penen shuǵıllanatuǵın sawdagerlerdi yamasa túrli kásip ónermentlerin birlestirgen. Erte orta ásirlerde-aq Baǵdadta, Ishbiliya (Sevilya) hám Ğarnota (Granada-Ispaniya) da márdikar bazarları bolǵan. Shiǵıs bazarlarında ónermentshilik ustaxanaları, dúkanları da jaylasqan. Ayırım jaǵdaylarda kóshpeli bazarlar da shólkemlestirilgen. Oǵan kóshpeli sawdagerler hám átiraptaǵı awıllardıń ónimlerin satıwǵa mıtájligi bolǵan xalıqlar toplanǵan. Yaponiyanıń orta ásirlerdegi qalaları: Nara hám Xeyyan budda ibadatxanası jaqınında, Otsu kesilispede hám kárwan jolı boylap; Xyogo, Sapai qalaları teńiz jaǵasında; qorǵan jaqınında bolsa Nagoya qalası qurılǵan.



Ullı Jipek jolındaǵı kárwan



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Kartadan Aziya mámleketleriniń orta ásirlerdegi iri qalaların kórsetiń.
2. Aziya hám Evropa qalalarınıń payda bolıwı hám rawajlanıwında qanday ulıwmalıq tárepler bar?
3. Aziya qalaları turmısı haqqında nelerdi oqıdıńız? Aytıp beriń.

21- tema



Evropaniń orta ásirlerdegi mádeniyatı



SIZ BILIP ALASÍZ:

- Ullı Karl ne sebepten xalıq mekteplerin shólkemlestirgeni;
- Eyngardtı nege qumırsqağa uqsatqanı;
- Vizantiyada bilimlendiriw hám ilim-pán qalay rawajlanğanı haqqında.



KAROLINGLER DÁWIRI MÁDENIYATÍ

Úiken ayaqlardan ibarat mámleketlerdi basqarıw ushın Ullı Karlga sawatlı hámeldarlar, salıqshılar, sudyalar zárúr edi. Ol Rim imperiyasın qayta tiklew ushın mádeniyatın, bárinen burın antik dáwir ilimlerin qayta tiklew kerekligin ańlap jetken. Onıń dáwirinde “*Karolinglar oyaniwı*” dep atalǵan mádeniy rawajlanıw baslanadı.

Karl óz sarayına Italiya, Ispaniya, Angliya, Irlandiya-dan bilimli, ziyalı adamlardı shaqırıp, iri hámeldarlarǵa “*xalıq mektepleri*”n ashıwdı buyırıp, mekteplerdi anglosaks alımı, monax Alkuinǵa tapsıradı. Alkuin bilimlendiriw sistemasın jolǵa qoyıw menen birge, dáslepki sabaqlıqlardı da jaratqan.

Karlđń Axendegi sarayında grekshe “*Akademiya*” shólkemlestirilip, onda húkimdar hám onıń shańaraǵı, saray xızmetkerleri, oqıtıwshılar hám oqıwshılar shirkew hám de antik avtorlar, “*saray akademiya*”sı aǵ-



Tariyxshı Eyngard

zaları dóretken shıǵarmalardı talqılaǵan. Ilimpazlardan biri tariyxshı Eyngard shıǵarmasınan biz Ullı Karl turmısı hám iskerligine tiyisli maǵlıwmatlardı alamız. Eyngardtı zamanlasları ilimge qushtarlıǵı hám talapshańlıǵı sebepli “**miynetkesh qumırsqa**” dep ataǵan. Karl Italiyadan eki belgili qosıqshılardı aldırıp, sarayda qosıqshılar xorın dúzdirgen. Imperator latin hám grek tillerin bilgen, dastıǵınıń astında mudamı mum súrtilgen jazıw taxtayshası bolǵan: bos waqıtlarında háriplerdi shıraylı jazıwǵa urınǵan, biraq jazıwdı ózlestire almaǵan. Karldıń pármanı menen tastan bir qatar saraylar hám ibadatxanalar qurılǵan, olardan tek Axendagi saray kopellası (katoliklerdiń kishi ibadatxanası) saqlanıp qalǵan.



VIZANTIYA MÁDENIYATÍ



TARIYXÍY PIKIRLEW!

Rus knyazı Vladimir X ásir aqırında óz xalqı ushın dindi tańlap baslaǵanında, onıń elshileri Konstantinopoldaǵı Ayo Sofiya (Áwliye Sofiya) ibadatxanası haqqında tómen-degishe eske aladı: “Olar bizlerdi óz qudaylarına sıynatuǵın jerge alıp kirdi: biz jerdemiz be, aspandamız ba - bilmes edik, sebebi jer júzinde bunday ájayıp kórinis hám sulıwlıq kórmegen edik, ol haqqında qalay aytıwdı da bilmeymiz, tek bir zattı ǵana bilemiz, ol jerde quday adamlar menen birge boladı”. Kiev knyazınıń xristianlıqtı Vizantiyadan qabil etiwinde bul waqıya sheshiwshi orın iyelegen bolıwı itimal.

Orta ásirlerdiń kópshilik dáwirlerinde Vizantiya ayrıqsha joqarı mádeniyatı menen Evropanıń eń aldınǵı mámleketi bolıp qalǵan. Bunıń tiykarǵı sebebi, Vizantiya óz qol qatılmaslıǵın saqlap qalǵanı ushın onıń mádeniyatı Batıs Evropaniki sıyaqlı krizistı basınan ótkermegen. Sonıń menen birge, onıń mádeniyatı xristian dini tásirinde ózgerip baradı. Antik filosofiya majusiylik sıpatında dep qaralanıp, onıń ornın ilahiyat iyelegen. Mektepler bilimlendiriw dárejesiniń joqarılıǵı menen ajralıp turǵan. Shıǵıs Rim imperiyasınıń ekonomikalıq rawajlanıwı jańa oqıw hám ilimiy oraylardı payda etedi. Konstantinopolda IX asirde Magnavr joqarı mektebi, XI ásirdeń ortalarında huqıqtanıw hám filosofiya fakultetleri bolǵan universitet ashıladı. Paytaxtta joqarı medicina mektebi de xızmet kórsetken. Vizantiyalılar geografiyadan kóplegen bilimler toplaǵan. Olar kartalar hám qalalar joybarların islep shıqqan. Sawdager hám sayaxatshılar túrli mámleketler hám xalıqlar haqqında jazıp qaldırǵan. Vizantiyada tariyxıy shıǵarmalar dóretiwge úlken itibar qaratılǵan. Kesariyalıq



*Ayo Sofiya
(Áwliye Sofiya)
ibadtxanasınıń
ishki kórinisi*

Prokopiý (VI ásir), Lev Diakon (X ásir) sıyaqlı tariyxshılar qızıqlı shıǵarmalar jazıp qaldırǵan.

Ónermentshilik, teńizshilik, sawda, medicina, áskeriy taraw, awıl xojalıǵınıń rawajlanıwı ushın xızmet etetuǵın tábiyyi pánler: matematika, astronomiya, ximiya rawajlanǵan. Atap aytqanda, VII asirde oylap tabılǵan “*grek jalını*” (altinkúkirt, selitra, túrli smolalar aralaspası) teńiz sawashlarında uzaq jillar dawamında ústemlikti támiyinlegen.

Mozaika (*kafel tas, aǵash, mramor, reńli shıyshelerden islengen naǵıslı kórkem bezew*), freska (*kewmegen sıbaw ústine túsirilgen reńli súwret*) hám ikonalar (*ádette aǵash-tıń qattı túrlerinen islengen quday, Bibi Maryam, Ínjil kórinisleri, áwliyeler suwreti*)dıń ibadtxana hám monastırlar qurılısında qollanıwı Vizantiya mádeniyatınıń eń belgili tarawı bolǵan súwretlew kórkem ónerin joqarı dárejege kóterdi. Óziniń mozaika hám freskaları menen belgili Xori monastiri (házirgi Stambuldaǵı Qahriya meshiti) ájayıp arxitekturalıq estelk bolıp tabıladı. Yustinian I imperatorlıǵı dáwirinde Konstantinopolda (532–537-jillarda) qurılǵan Ayo Sofiya (Áwliye Sofiya) ibadtxanası, gumansız erte orta ásirlerdiń eń sawlatlı arxitekturalıq imaratı bolıp esaplanǵan. Onıń úlken gúmbezi (diametri 31,5 metr) bolıp, 40 ayna gúlshenberi menen qorshalǵan. Ibadtxana gúmbezi imarat ishinde tórende turǵan adamǵa aspan gúmbezi hawada asılıp turǵan sıyaqlı seziledi.



Greks jalını



BILIMLENDIRIW

*Orta ásirlerde
bilimlendiriw*

Orta ásirlerde Evropada bilimlendiriw sisteması antik (áyyemgi) dáwirde miy-
ras bolıp qalğan dástúrler tiykarında shólkemlestirilip, bayıtılıp, jańa sharayat-
larǵa beyimlestirilip barılǵan. Bul dáwirde shirkew (monastır, episkoplıq hám shirkew
mektepleri) hám de dúnyalıq mektepler ashılǵan. Bunday mekteplerde aqsúyekler,
qalalılar, ruwxanıylar hám bay diyqanlardıń balaları oqıǵan. Mekteplerde “**jeti erkin
kórkem óner**” dep atalǵan grammatika (barlıq pánlerdiń anası esaplanǵan), ritorika
(oratorlıq), dialektika (logika dep atalǵan), arifmetika, geometriya, astronomiya
hám muzıka oqıtılǵan. Batıs Evropadaǵı barlıq mekteplerde orta ásirlerdiń aqırına
shekem oqıtıw latin tilinde alıp barılǵan. XIV ásirge kelip hár bir mámlekette óz milliy
tilinde oqıtılatuǵın mektepler ashıla baslaǵan. Orta ásir mekteplerinde oqıw jeńil
keshpegen. Bilim alıw procesi jaqsı yadlaw qábileti, kúshli erk hám salamatlıqtı talap
etken. Bilimlendiriw teması boyınsha diniy qarasarǵa tiykarlanǵan edi. Mektepte
oqıwshılar jas ózgesheligi boyınsha klaslarǵa bólinbesten, jas balalar da, úlkenler
de bir klasta oqıǵan. Mekteptegi balalarǵa qattıqollıq penen qatnasta bolǵan: olarǵa
baqırıp sóylew, qosıq aytıw, oynaw qadaǵan etilgen, hár túrli nadurıs háreketler ushın
jazalanǵan. Eger sabaq dawamında tártip boyınsha mashqala kelip shıqsa, shıbıq
penen tártipsiz boysınbaǵan oqıwshılar qattı sabalanǵan. Ásirese, Germaniyada
oqıwshılar ustazları bassılıǵında hár jılı bir neshe ret toǵayǵa shıbıq tayarlaw ushın
barǵan.

Evropada oraylasqan mámleketlerdiń dúziliwi menen ılım-bilimli adamlarǵa bolǵan
talapta asıp barǵan. Korollarǵa mámleketti basqarıw jumısların júrgiziw ushın qanıgeli
hámeldarlar, tájiriya belı huqıqtanıwshılar kerek edi. Óz isbilermenlik iskerligin jáne de
tabıslı júrgiziw maqsetinde bolǵan qalalılar, sawdagerler hám ónermentler bolsa ma-

tematika, astronomiya hám medicinadan kóbirek bilimlerde iyelewde qálegen. Biraq, shirkew hám monastirlardaǵı mektepler bunday adamlardı tayarlay almaǵan.

Sol sebepli zamanagóy hám sapalı bilim beretuǵın, túrli bilim tarawları boyınsha qánigeler tayarlawshı joqarı oqıw orınları - universitetler (oqıtıwshı hám studentler jámáátleri) ashıla baslaǵan. Evropada birinshi universitetler XI–XII ásirlerde payda bolǵan. Olar mámleketke de, jergilikli shirkew hákimiyatına da qaraslı bolmaǵan. Universitetler tek Rim papasına baǵınıp, onıń qáwenderliginde bolǵan.

Evropadaǵı dáslepki universitetler Italiyadaǵı Boloniya hám Franciyadaǵı Parij universitetleri esaplanadı. Keyinirek Angliyada Oksford hám Kembrij, Ispaniyada Sevilla, Valenciya, Franciyada Tuluza hám Italiyada Neapol universitetleri shólkemlestirilgen. Universitetler ádetde kórkem óner, medicina, huqıqtanıw hám ilahiyat sıyaqlı tórt fakul-tetten ibarat bolıp, olardıń hár birin dekan basqargan. Jáamáatti bolsa saylanǵan rektor yamasa húkimet tárepinen tayınlanǵan kancler basqarǵan.

Orta ásirlerde universitet studentleri tiykarınan medicina, huqıq hám ideologiyanı

úyrengen. Sabaqlar latin tilinde alıp barılıp, professor (maman oqıtıwshı) lekciya dawamında latin tilinde jazılǵan qoljazba hám kitaplardı bálent hawazda oqıp, teksttegi qıyın úzindilerdi student-lerge túsindirip bergan. Studentlerdiń kóbisi universitet, shirkew yamasa bay adamlar tárepinen basqarılatuǵın kolledj jataqxanaları (kollegiya)nda jasaǵan. Kollegiyaga kire almaǵan studentler qala xalqınan turaq-jaydı ija-raǵa alıwǵa májbúr bolǵan. Waqıt ótip, Angliya hám Franciyada kollegiyalar jańa oqıw orınları - kolledjlerge tiykar bolǵan.

Magnavr joqarı mektebi



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Oylap kórip, juwap beriń: ne ushın Ullı Karl saray akademiyasını shólkemlestirdi?
2. Vizantiyada (Shıǵıs Rim imperiyasında) bilimlendiriw hám ilim-pán rawajlanıwınıń sebepleri neden ibarat edi?
3. Ayo Sofiya ibadatxanası derlik bir ásir dawamında muzey bolǵan. Házirgi waqıtta ol qanday wazıpanı atqaratuǵının internetten anıqlap, sóylep beriń.
4. Evropadaǵı dáslepki universitetlerdiń házirgi universitetlerden ayır-mashılıǵı hám uqsas táreplerin aytıń.

22- tema



Arab xalifalığı mámleketleriniń mádeniyatı



SIZ BILIP ALASÍZ:

- ne sebepten arablar ózleri iyelegen mámleketlerden ilim-pán, mádeniyattı ózlestirip alǵanların;
- ullı ilimpazlar: Muhammed al-Xorezmiy, Ahmed al-Ferǵaniy, Abu Rayhan Beruniy hám Abu Ali ibn Sinalardıń ilimiy iskerligi;
- Arab xalifalığı arxitekturası, ádebiyatı, poeziyası, xalqınıń jasaw jaǵdayları hám dástúrleri haqqında.



ILIM-PÁN

Arablar jawlap alğan mámleketlerindeki ilim-pán jetiskenlikleri hám dástúrlerin ózlestirip ğana qoymastan, olardı birlestirip, islam dini hám arab tili tiykarında jáne de joqarı shoqqıǵa alıp shıqtı. Keyin ala arab tili jawlap alınğan mámleketler tillerin shetke súrip, bilimlendiriw, ilim-pán hám mádeniyat tiline aylanadı. Arab tilinde hújjetler rásmiylestirilgen, ózara kelisimler dúzilgen, namaz oqılğan. Jáne bir zárúrli tárepi: antik dáwir oyshılları - Aristotel, Gippokrat hám Evklid shıǵarmaları arab tiline awdarmalanğan. Áyyemgi grek avtorlarınıń kóplegen shıǵarmaları bizge shekem tek arab tiline awdarmalanğan túrinde jetip kelgen. Sol dáwirde jetisip shıqqan matematikler, astronom hám jáne kóplegen ilimpazlar ilimniń rawajlanıwına úlken úles qosqan.

Bul dáwirde anıq hám tábiyiy pánler – matematika, astronomiya, geografiya pánleri rawajlanıp, ekonomika, ónermentshilik hám sawdanıń joqarı rawajlanıwına túrtki bolıp, bul pánler óz gezeginde jámiyettiń keyingi rawajlanıwına jol ashıp berdi. Watanlasımız



Al-Ferganiy tárepinen Mısırdá qurılıǵan Nilometr

úles qosadı. **Abu Rayhan Beruniy** (973–1048) Jerdiń domalaqlıǵın anıqlaydı, álemniń orayı Jer emes, Quyash ekenligi, Jer bolsa onıń átirapında aylanıwı haqqındaǵı boljawdı aytadı. Jerdiń úlkenligin ólshewde jańa usıl qollap, bir gradus meridian doǵanıń uzınlıǵın esaplap, sol tiykarda Jerdiń meridian sheńberiniń uzınlıǵın esaplap shıǵarǵan. Beruniy trigonometriyalıq usıllardan paydalanıp, tawlardıń biyikligin ólshewde aldınǵı astronomlardan da anıqlaw nátiyejege erisken. Medicina tarawında ataqlı watanlasımız **Abu Ali ibn Sina** (980–1037) ayrıqsha dańq taratqan. Onı Evropada Avicenna dep ataǵan. Ol antik, hind hám Orta Aziyalıq táwipler tájiriybelerin ulıwmalastırıp, óziniń “*Al-qonun fit-tib*” saylandı shıǵarmasın dóretdi.

Geografiya pániniń rawajlanıwına úlken úles qosqan sayaxatshılar: **Al-Masudiy, ibn Dast, ibn Fadlan hám ibn Batutalar** dúnyanı Atlantikadan Tınısh okeanına shekem, Afrikadan Rus jerlerine shekem aylanıp, ol jerlerdiń xalqı, tábiyatı, ósimlik hám haywanat dúnyası haqqında kóplegen maǵlıwmatlar qaldırǵan. Olardıń kemeleri isenimli hám bekkemligi, kartaları hám de teńiz ásbap-úskeneleri óziniń anıqlıǵı menen ajralıp turǵan.

Batıs Aziyanıń áyyemgi joqarı mádeniyatlı úlkelere kelgen arablar daslep grekler, evreyler, siriyalılar, parsılar, soǵdıylarǵa salıstırǵanda artta edi. Biraq bul xalıqlar mádeniyatın ózlerine sińdirip, jáne de joqarı bolǵan mádeniyatıń jaratılıwına sharayat jarattı.

Muhammed al-Xorezmiy (783–850) matematika tariyxındaǵı jańa taraw – algebraǵa tiykar salǵan; hind cifrları tiykarında házirgi arab cifrların ápiwayılastırǵan, keńeytken hám birinshi ret arab tilinde bayan etip, onıń keń tarqalıwına úles qosqan. Jáne bir watanlasımız **Ahmed al-Ferganiy** (797–865) aldın Baǵdattaǵı observatoriyada óz iskerligin baslaydı, keyin ala Mamun tapsırmasına kóre, Damashqtaǵı observatoriyada aspan deneleriniń háreketi hám olardıń ornın anıqlaw, jańasha zij (astronomiyalıq keste) dúziw jumıslarına basshılıq etedi. Al-Ferganiy grek astronomları, atap aytqanda, Ptolemeydiń “*Juldızlar kestesini*” shıǵarmasında berilgen maǵlıwmatlardı kórip shıǵıw hám de sol dáwirdegi barlıq tiykarǵı orınlardıń geografiyalıq koordinataların jańadan anıqlaw ústinde alıp barılǵan áhmiyetli izertlewlerde belsendi qatnasadı. Bulardan tisqari, ol ayırım astronomiyalıq ásbaplardı oylap tabıw, aspan denelerin úyreniwge tiyisli arab tilindegi baslanǵısh bilimlerde belsendi qatnasadı. Bulardan tisqari, ol ayırım astronomiyalıq ásbaplardı oylap tabıw, aspan denelerin úyreniwge tiyisli arab tilindegi baslanǵısh bilimlerde belsendi qatnasadı.



Ilim-pánniń rawajlanıwı

Arab xalifalığı dáwirinde VIII asirde Tuniste “Zaytuna”, IX asirde Baǵdatta “Bayt ul-hikma”, Fosta (Marokko) “Qaraviyun”, X asirde Kairda “Al-Azhar” sıyaqlı ilimiy dárgaylar shólkemlestiriledi. Civilizaciya shını xalifa Harun ar-Rashid hám onıń miyrasxorı Mamunlar dáwirinde mámleket paytaxtı Baǵdatta “Bayt ul-hikma” - “Danishpanlıq úyi”niń shólkemlestiriliwi boldı. Musılman álemindegi bul ilim dárgaylarınıń kópshiligi mırń jıldan aslam waqıttan beri óz iskerligin dawam ettirip kelmekte.



USÍNÍ YADTA SAQLAÑ!

“Bayt ul-hikma”
ilimpazlardı birlestirgen ilimiy mákeme bolıp, onıń quramında júdá úlken hám bay kitapxana bolǵan. Kitapxanada hind, grek, arab, parsi tillerindegi 400 mırń tomliq qoljazba shıǵarmalar saqlanǵan. Mákemeni áyyemgi greklerdiń Aflaton (Platon) akademiyası menen salıstırıw múmkin bolǵan.



Ilimpazlardıń ilimiy izleniwleri

Arablarda jazba tariyx islam dini menen bir waqıtta payda bolǵan. Muhammad (s.a.v.) payǵambardıń turmısı, iskerligi, islam dininiń qalay payda bolǵanlıǵı haqqındaǵı ráwiyatlar, maǵlıwmatlar oǵan tiykar bolǵan. Tariyxshılar arablar iyelegen ayaqlardıń atın álemge jayǵan, sonıń menen birge, Rim, Vizantiya, Iran húkimdarları tariyxın da qısqasha bayan etken.

Arablar Qıtaydan shay jetistiriwdi, qımbat pergament ornına arzan qaǵaz tayarlawdı, porox hám kompastan paydalanıwdı úyrenen. Teńiz arqalı arab sawdagerleri Hindistanǵa baratuǵın “dám beriwshi shópler jolın” ózlestirip, hindler menen sawda-satıq qatnasıqların ornatqan. Hindlerden arablar cifrlardı (tariyxqa arab cifrları sıpatında kirgen), qantqamıstan qant alıwdı, apelsin hám limon jetistiriwdi úyrenen.

ÁDEBIYAT

Musılman ádebiyatı daslep arab tilinde jaratıladı. Keyinirek X ásirde baslap, Mol parsi tiline awdarmalanǵan hám de parsi tilinde jazıla baslaǵan. Musılman poeziyası joqarı dárejege erisip, onıń kóplegen túrleri qalıplesedi. Arab sawdagerleri hám sayaxatshıları uzaq ellerden tek ájayıp buyımlardı ǵana emes, ájayıp keshirmeler haqqında gúrrińlerdi, basqa ellerdıń ápsanaların, erteklerin de alıp kelgen. Olardı xalifa hám aqsúyeklerdiń saraylarında, otırıspalarda, bazar hám kóshelerde, baǵdatlılardıń úylerinde aytıp bergen. Sonday ertek, ráwiyat, ańızlar tiykarında keyinirek



pútkil dúnyağa belgili arab ádebiyatınıń ájayıp dúrdanası – “*Mıń bir túń*” jaratıladı, ol ózinde kóplegen xalıqlardıń awızeki ádebiyatın qamtıp alǵan.

Arablarda islam dini payda bolıwınan aldın da bay poeziya bolıp, ol ózinde kóshpeli xalıqtıń turmısı hám úrp-ádetlerin sawlelendirgen edi. Hár bir qáwimniń belgili shayırları bolıp, olar barlıq bayramlarda qatnasqan. Bul shayırlar batır jawıngerlerdi, óz sózine sadıq hám saqawatlı insanlardı maqtap, qosıqlar jazǵan. Basıp alıńǵan xalıqlardıń mádeniyatı menen tanısıw arablardıń qızıǵıwshılıqların ózgertip jiberedi. Endi shayırlar máńgilik temalar: jaqsılıq hám jawızlıq, ómir hám ólim, baylıq hám jarlılıq, muhabbat hám satqınlıq, dúnyanıń gózzallıǵı hám onıń ğam-qayǵıları haqqında jazıp baslaydı.

ARXITEKTURA



Xalifalıqta kórkem ónerdiń barlıq tarawlarına salıstırǵanda arxitektura joqarı rawajlanǵan. Xalifalıq quramındaǵı mámleketlerde sawlatlı saraylar, meshit-medreseler, qorǵanlar qurılǵan. Ispanyanıń Granada qalasındaǵı Al-Hamro sarayı, Sevil yadaǵı meshit hám Al-Qasar sarayı, Kordovadagi meshit, Mısırdıń Kair qalasındaǵı Hasan meshiti, Buxaradaǵı Ismail Samaniy maqbarası arab xalifalıǵı dáwiriniń arxitektura dúrdanaları esaplanadı.

Hár bir musulman qalasında arnawlı joqarı mektepler – medreseler qurılǵan. Olarda, aldı menen, Quran úyrenilgen. Musılmanlar názerinde, bul bilim Allanıń insanlarǵa inamı sıpatında sawlelendiriledi. Onı ańlaw júdá quramalı, sebebi arabsha sózlerdiń mazmun-mánisi hár túrli seslerge iye, qala berse, insan ózinde pútkil álem ullılıǵın jámlewi múmkin emes. Sonıń menen bir waqıtta, adamlarǵa miyraslardı bólistiriw, shártnamalar dúziw, jer maydanların esaplaw, kanallar qurıw, namaz hám oraza waqıtların anıqlaw ushın zárúr edi. Meshit hám medreselerdegi eki minara – Allaǵa sıyıniw ushın kóterilgen insan qolı belgisi. Meshit háwlisindegi háwizdegi suwdan táhárát alǵan musulman meshit

Al-Hamro sarayı arxitekturası



*Ilimpazlarning
pikir alisivi*

bosağasınan atlar eken, Alla belgilegen mákanğa kiredi. Sıyınıp atırğan adam júzin Mekke tárepke (onı diywaldağı tekshe belgileydi) burıp, dize búgip namaz oqıydı. Mekke tap merwerttey – Alla jaratqan dáslepki mákan-jay. Islam insan hám janıwarlardıń súwretin sızıwdı qadağan etedi, sebebi insan súwretshi súwretlegen janzatlarğa jan bere almaydı. Sol sebepli meshit-medreseler diywalları Quran ayatların jámlegen shıraylı arab álipbesindegi háripler menen bezetilgen.

TURMÍS TÁRIZI

Xalifalıqtıń baylıqları, onıń ekonomikalıq rawajlanıwı adamlardıń, ásirese, baylardıń kúndelikli turmısı ushın jańa qolaylıqlar jaratadı. Vizantiya hám parsılar turmısınıń kóplegen dástúrlerin ózlestirgen arablar, ózleriniń turmısın hám kewilxoshlıgın jaqsı shólkemlestirgen. Dábdebeli buyımlar: názik gezlemeler, shiyshe vazalar islep shıǵarıw rawajlanǵan. Saraylardı bezew, baǵlar jaratıwda arablarğa teń keletuǵını bolmaǵan. Olar kitaptı jaqsı kórgen. VIII asirde qaǵaz islep shıǵarıwdıń ózlestiriliwi kitaplardıń arzan hám ǵalabalıq bolıp barıwın támiyinleydi. Iri kitapxanalar tek Damashq hám Baǵdatta ǵana emes, al,basqa jerlerde de bolǵan, atap aytqanda X asirde Kordova (Qurdoaba) xalifası kitapxanasında 400 mıń qoljazba saqlanǵan.

Arablar otırıspası názikligi menen ajralıp turǵan. Dasturxan átirapında ózin tutıwdıń názik ádep-normaları, awqatlardı tartıw, qoldı awqatlanıwdan aldın hám keyin juwıw, tislardi tazalaw tártileri engiziledi.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ne ushın xalifalıq ilim-páni hám mádeniyatı arab civilizaciyası dep ataladı?
2. Xalifalıqta ilim-pán hám mádeniyattıń rawajlanıwına qanday faktorlar óz tásirin tiygizgen?
3. Xalifalıq dáwirinde Orta Aziyalıq ilimpazlardan iskerlik alıp barǵanları haqqında qosımsha derekler tiykarında prezentaciya tayarlań.
4. Ádebiyat, arxitektura hám kórkem-óner tarawlarındaǵı qaysı jetiskenlikler házirge shekem saqlanıp qalǵan?

23- tema



Qitay, Koreya, Yaponiya hám Hindistan xalıqlarınıń mádeniyatı



SIZ BILIP ALASÍZ:

- Qitaylılardıń úrp-ádetleri hám dástúrleri;
- Koreya mádeniyatı;
- Yaponiya mádeniyatı;
- Hind mádeniyatı haqqında.



QITAYLILARDIŃ ÚRP-ÁDET HÁM DÁSTÚRLERI

Qitaylilar pátiksiz úylerde jasağan. Úylerinde shiptalardıń ústinde otırǵan, awqatlanǵan hám uyıqlaǵan. Háwli kishi qorǵandı esletken. Ruqsatsız ózgeler háwlisine kiriw qadaǵan etilgen. Qitaylilar ápiwayı, birdey kórinistegi kiyim kiygen. Aziq-awqatlar dı tańlamastan, derlik barlıq zatlardı jegen. Qitaylilarda awqattan keyin suw ishıw ádet bolǵan. III–IV ásirlerde Qitaylilar shay ósimligin bilgeninen keyin, bul dárilik ósimlikke ishıqıpaız bolıp qaladı. Shay haqqında shayırlar qosıqlar dóretip, ol haqqında kitaplar jazǵan. XIV ásirge shekem shaydı suyıq awqat sıyaqlı pisirgen.

Qıtayda bayramlardı júdá jaqsı kórgen. Olardıń eń úlken bayramı Jańa jil esaplanǵan. Eski jıldı shıǵarıp salıw hám jańa jıldı kútip alıwda qulaqlardıń shańın qaǵatuǵın urıp shertiletuǵın ásbaplar (baraban)dıń dawısları astında, túrli ápsanalıq janzatlar kelbetinde kiyingen adamlar jıynalǵanlardan sawǵalar soraǵan. Onnan tisqari, xalıq karnavalı – “fonar bayram”ın ótkergen. Pútkil qalanı



Qıtay diyqanshılıǵı

shirayli fonarlar menen bezegen. Sol tünde barliq otlar óshirilip, salqin awqatlar jelingen hám jañadan ot jaǵılǵan. Zúráát bayramı da saltanatlı bayramlanǵan.

Qıtaydaǵı eñ ǵalabalıq oyın on kisiden ibarat bolǵan jámáátlerdiń top menen oynalatuǵın oyını bolǵan. Bul oyındı zamanagóy futboldıń alıs ata-tegi dew múmkin. Qıtaylılar *chavgon* (at ústinde oynalatuǵın at oyın) oyınını da jaqsı kórip oynaǵan.



Qıtayda shay
jetistiriw

DIN HÁM MÁDENIYAT

Eramızdıń I mıń jıllıǵınıń ortalarınan baslap Qıtaydıń joqarı qatlam wákılleri arasında buddizm dini tarqala baslaydı. Biraq, ápiwayı xalıq máńgilikti wáde etiwshi, hákimiyat, baylıq hám dańq, mártebege beriliwshilikti qaralaytuǵın, teńlikke shaqıratuǵın **daosizm**di jaqlaǵan. Sonıń menen birge, mámlekette konfuciyliktiń abırayı asadı. Konfuciylikke góre, qıtaylılar miyrimli, basqalarǵa jamanlıq islemeytuǵın, úlkenlerdi, ásirese, ata-anaların húrmet etiwı kerek bolǵan. Bul ádep-ikramlılıq qaǵıydaların qatań nızamlarǵa aylandıırǵan qıtaylılar óz ómirlerin ol yaki bul dárejede tártipke salǵan.

Mámleket bilimlendiriw tarawına ǵamxorlıq etken. Sebebi mámleketke bilimli hámeldarlar zárúr edi. Maǵlıwmatlı dep sanalıw ushın oqıw, jazıw, esaplawdan tısqarı, oq jaydan oq atıw, urıs arbaların basqara alıw sheberligin hám muzıkanı biliw talap etilgen. Ayırım monastırlarda urısıw óneri - “*u-shu*” da uyretilgen. Qıtaylılar matematika, astronomiya, medicinada joqarı jetiskenliklerge erisken. Olar porox (poroxtan aldın salyut atıwda paydalanǵan), kompas hám seysmograftı oylap tapqan. Qıtayda IX asırde-aq dáslepki bórtpe iyeroglifli kitap baspadan shıǵarıılǵan. Dáslepki gazeta jarıq kórgen. Úlken kitapxanalar ashılǵan. Tariyx hám geografiya pánleri rawajlanǵan. 11000 tomlıq, 900 mıń betten ibarat úlken enciklopediyalar dúzilgen.



Qağaz tayarlaw
procesı

KOREYS MÁDENIYATÍ

Uzaq ótmishte koreysler de basqa xalıqlar sıyaqlı tábiyat kúshlerin ilahiylestirip, olardıń qatarına túrli ruwxlar hám tábiyattan tısqarı kúshlerdi qosqan. Qıtayda keń tarqalğan konfuciylik táliymatınıń qońsilas mámleketlerge, atap aytqanda, Koreyağa tásirli kúshli bolğan. Bul jerde konfuciylikke isenim áyyemnen baslanğan bolsa-da, anıq waqıtı úsh korollıq dáwirinde: III asirde Koguryo, onnan keyin IV asirde Pekche hám sońında VI asirde Sillada gúzetiledi

Koreyada buddizmning tarqalıwı IV ásirdeń aqırlarına tuwrı keledi. Bizge belgili bolğanınday, buddizmniń Koreyadan aldın tarqalğan jerleri ishinde Surxandáryada bolğan. Ol jerdegi buddizm ibadatxanalarınıń qurılıs usılları Qıtayda da qollanılğan. Solay eken, buddizm Orta Aziya aymağınan Qıtayğa hám onnan tap Koreyağa jetkenge shekem túrli diniy isenimler ortalıǵına beyimlesip barğan. Sol sebepli, Budda táliymatı Qıtaydaǵı sıyaqlı, Koreyada da salıstırmalı túrde tez tarqalğan. Jańa isenimniń jergilikli húkimdarlar názerine túskenligi monaxlardıń mámlekettiń social-siyasiy turmısında salmaqılı hám jedel iskerlik kórsetiwine sharayat jaratqan. Silla korollıǵında korol máslahátshisi lawazımına bas buddizm monaxı tayınlanğan. Bul jaǵday bolsa, buddizm jol-joba hám kórsetpelerin saray arqalı tarqatıwğa múmkinshilik bergen. Oǵan mısal etip tómenдеgi bes hám jetti páрманlar tekstin kórsetip ótiw múmkin.

BES PÁRMAN:

- 1) dosqa sadıq bolıwdı úyreniw;
- 2) sawash maydanınan sheginbew;
- 3) sebepsiz qan tógiwden saqlanıw;
- 4) korolğa sadıqlıq penen baǵınıw;
- 5) ata-anağa sadıqlıq penen xızmet etiw.

JETI PÁRMAN:

- 1) Hár qanday tiri janatqa zıyan jetkizbew;
- 2) jalqaw bolmaw, jaman illetlerge berilmew;
- 3) sóylegende oysız hám biyparwa bolmaw;
- 4) más qılıwshı ishımlıklardan tıyılıw;
- 5) ózin basqalardan hesh qashan joqarı qoymaw;
- 6) xosh iyis tarqatıwshı shóplerden paydalanbaw;
- 7) gúller hám waqtıxoshlıqtan mudamı uzaǵıraq júriw.



Koreya bazari

Buddizm mámleketlik din dárejesine erisken waqıtta mongól xanları jawgershilikleri baslanadı. Mongóllardan jeńiliske ushıraw sebeplerin saraydağılar buddizmnen dep oylağan. Aldın salıqlardan azat bolğan buddizm ibadatxanaları endi mámleket tárepinen biykarlanğan. Monaxlarıń qalada jasawları ústem toparğa jaqpağannan keyin, olar tawlardan mákan izlep, sol jerlerde óz ibadatxanaların quradı. Nátiyjede, Koreyada XIII ásirde keyin qurılğan ibadatxanalar barıw qıyın bolğan jerlerde qurılğan.



Koreys budda ibadatxanası

Islam dininiń Koreya úlkesine kirip keliwi VII-X ásirlerde arab sawdagerleriniń teńiz jolları arqalı Túslik-Shıǵıs Aziya mámleketleri menen sawda-satıq baylanısların ornatiw dáwirine tuwrı keledi. Tariyxıy dereklerde jazılıwınsha, bul jańa úlke hám onıń xalqı arablarğa maqul kelip, keyinirek yarım atawda musulmanlardıń sawda orınları júzege kelgen. Atap aytqanda, IX ásirge tiyisli arab teńizshilerine tiyisli hújjetke: *“Qıtay artındaǵı teńizdiń arǵı tárepindegi tawlı jerlerde altınǵa bay Silla mámleketi bar”*, dep jazılğan. Arab sawda kemelerinde Koreyaǵa tiykarınan dárilik ósimlikler, dári-dármaqlar, mıs, júzim hám júzim sherbeti keltirilgen. Sawdagerler bul jerde óz buyımların altın, gúmis hám de kiyim-kensheklerge almaslağan. Arablardıń Koreyaǵa saparı waqtında ózleri menen alıp kelgen musulman mádeniyatı, ilim jetiskenlikleriniń ishinde koreyslar ushın eń qımbatlı hám siyrek ushırasatuǵını - bul quyash hám aydıń tutılıw waqıtların anıqlaytuǵın musulman kalendarı edi. Koreya haqqındaǵı dáslepki arab jazba maǵlıwmatları evropalıdıkine salıstırǵanda tórt-bes ásir aldın jazılǵanlıǵı menen bahalı. Arab hám koreys sawda-mádeniy baylanısları Koryo dinastiyasınıń krizisine shekem dawam etken.

ORTA ÁSIRLERDEGI YAPONIYA MÁDENIYATÍ



Orta ásirdegi Yaponiya qalasınıń xalqı

Qıtaydan kirip kelgen buddizm Yaponiyanıń ruwxıy mádeniyatına, úrp- ádetleri hám xalıqtıń ádep-ikramlılıq normalarına úlken tásir kórsetken. Mámlekette ilimli adamlar dep budda monaxları ayılğan. Biraq, VIII ásirde baslap Yaponiyada aqsúyeklerdiń balaları ushın mektepler ashıla basladı. Soğan qaramastan, jaslardıń bir bólegi nızamlardı hám ádebiyattı úyreniw ushın Qıtayǵa barǵan. Oqımısli yaponlar áyyemnen Qıtay iyerogliflerinen paydalanıp jazǵan. IX ásirde ortalarında yapon álipbesi jaratıladı. Ol Qıtay jazıwına tiykarlansa-da, jazıw ushın anaǵurlım qolay bolǵan. Yaponiyada da qosıq jazıw hám muzıka ásbapların shertiw oqımısli adamlar ushın zárúrlık sanalǵan. Qalalılar arasında shayırlar kóp bolıp, hátte olardıń kórik-tańlawları da ótkerilgen.



Yapon muzıkashıları



Hindistanniń Ajanta qalasındaǵı úngir-ibadatxanaları

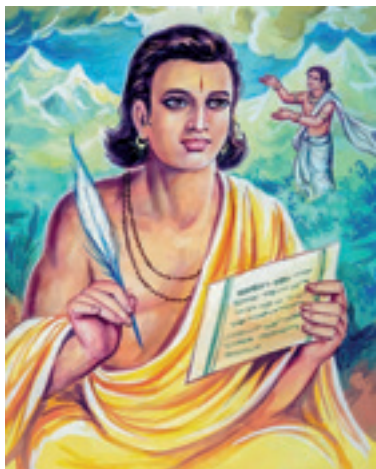
HIND MÁDENIYATÍ

Orta ásirlerde Hindistanda tábiyyi pánler bir qansha rawajlanǵan. Hindler házirgi arab cifrları dep atalıwshı esaplawdıń onlıq sistemasın jaratqan. Bizlerdiń mektep arifmetikası da hindler tárepinen oylap tabılǵan bolıp esaplanağı. Hindlerdiń áyyemgi shıpalı ósimlikler menen emlew usılların házirgi kúnde de zamanagóy shıpaker-ilimpazlar úyrenedi. Bul dáwirde sanskrit tilindegi ádebiyat rawajlanadı. Ullı dramaturg **Kalidasanıń** pyesa hám shıǵarmaları kóplegen zamanagóy tillerge awdarılǵan. Musılmanlar dáwirinde mámlekette parsı tilindegi ádebiyatlar da payda boladı.



BILIMDANLAR USHÍN!

Sanskrit – Hindistanniń áyyemgi hám orta ásirlerdegi ádebiy tili. Hind usta-qurıwshıları jar taslardı oyıp yamasa tastan ullı ibadatxanalar qurǵan. Bul ibadatxanalar relyef, músin hám naǵıslar menen bezetilgen. Deli sultanlıǵında ájayıp musılman ibadatxanaları da qurılǵan. Hindler muzıka hám ayaq oýınlardı jaqsı kórgen. Olar ayaq oýınǵa tek oýın retinde qaramastan, ol arqalı muhabbat, qudaylar hám ápsanalıq qaharmanlar haqqında obrazlardı ashıp berilgen. Olardıń oýınında hár bir dene qıymılı, kóz-qaraslarında (ásirese qol barmaqları arqalı) tereń mánis-mazmun bildirilgen. Er yamasa hayal oýınshılar óz kásiplerin jıllar dawamında iyelegen.



Kalidasa

Hindler de ózine tán qurılıs hám arxitekturalıq dástúrlerge iye bolıp, bul tarawda úlken jetiskenliklerge erisken. Olar qurǵan imaratlar arasında eń ataqlısı **Ajanta** budizm ibadatxanası bolıp bolıp, ol toǵız ásir (b.e.sh. II ásir - eramızdıń VII ásiri) dawamında qurılǵan. Arxitektorlar tárepinen bul ibadatxana jar taslarǵa oyıp islengen 29 xanadan ibarat bolıp, bólmelerdiń diywalları relyefler menen qaplanǵan, músinler hám oyma naǵıslar menen bezetilgen.

Hákimiyatqa musılmanlardıń keliwi menen arqa Hindistanda jańa meshit, medrese, maqbara, minaralardıń geometriyalıq naǵıslar hám arab jazıwları menen bezetilgen gúmbezleri boy tikleydi. Atap aytqanda, paytaxtta biyikligi 70 metrlik Polyar Minaraǵa iye meshit qurılǵan.



Musilmanlarning ústemligi waqtında Hind awıl jámáátleri eski kasta nızamları boyınsha jasawdı dawam etken. Húkimdarlar sarayların hind qurılıshları qurǵan, salıqlardı hind mirzaları esaplap, teńgelerdi de hindler quyıp shıǵarǵan. Deli sultanlıǵı sarayında brahman – astrologlar jasap, qaysı kúnniń qayırılı bolıwın boljap otırǵan, brahman-táwipler bolsa awırǵan adamlardı emlegen.



TARIYXÍY PİKIRLEW!

Orta ásirlerde Qubla Aziyada hinduiylik, buddizm hám islam dinleri tásirinde ózine tán aralas mádeniyat qáliplesken.

KÚNDELIKLI TURMÍS, ÚRP-ÁDETLER, DÁSTÚRLER

Bay hindler úlken háwli-jaylarda jasaǵan. Úy úskenelerinen súyengishli jumsaq stullar, kátler bolǵan. Polga shıpta, gilem yamasa haywan terileri tóselgen. Jarlılar qamis ilashıqlarda jasaǵan. Er adamlar hám hayallardıń kiyimleri júdá ápiwayı bolǵan. Er adamlar kóshege shıqqanda uzun kóylek hám jamılıǵı jamılıp alsa, hayallar denelerin jawıp turıwshı bir neshe metr uzınlıqtaǵı gezlemeden orama kiyim (*sariy*) kiygen. Musilmanlar tásirinde keyin ala kóylek kiyetuǵın bolǵan. Hindler taǵınshaqlar átir hám boyanıw buyımların júdá jaqsı kórgen. Hayal-qızlar bayramlarda ózlerin gúlsherberler menen bezewdı unatqan. Hindlerdiń kóbisi sútli hám ósimliklerden tayarlanǵan awqatlar menen azıqlanǵan. Qara maldıń góshi hám spirtli ishimliklerdi derlik paydalanbaǵan. Sebebi, olar din tárepinen qadaǵan etilgen. Olar shaxmattı oylap tapqan, asıq oyınınıń zawıqlanǵan. Sport oyınlarına jeterlishe áhmiyet berilgen.



SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qıtaylılardıń kúndelikli turmısı, turaq-jayı, kiyimleri, taǵamları haqqında sóylep beriń.
2. Qıtay mádeniyatınıń orta ásirlerdegi tiykarǵı jetiskenliklerin aytıp beriń.
3. Koreyada tarqalǵan konfuciylik, buddizm hám islam dinlerine salıstırmalı baha beriń.
4. Yaponiya mádeniyatı haqqında nelerdi bilip aldıńız?
5. Hind mádeniyatınıń ózine tán tárepleri haqqında aytıp beriń.

MAZMUNÍ

Kirisiw 3



I BAP ORTA ÁSIRLERDE EVROPA XALÍQLARÍ (V-XIII ásirler)

1-tema. German qáwimleri hám Rim imperiyası.....6
2-3-tema. Frankler mámleketi: korollıqtan imperiyağa qaray 12
4-tema. Britaniyadan Angliyağa22
5-tema. Muqaddes Rim imperiyası.....30
6-tema. Vizantiya: Batıs hám Shıǵıs aralıǵında36
7-tema. Slavyan mámleketleriniń dúziliwi42



II BAP V-XIII ÁSIRLERDE AZIYA HÁM AMERIKA

8-tema. Jańa din besigi.....50
9-tema. Arab xalifalıǵı: islam dúnyasınıń payda bolıwı56
10-tema. Seljukiyer mámleketi62
11-tema. Mongollar mámleketi66
12-tema. Hindistan - “Mıń ájayıbatlar mámleketi”72
13-tema. Qıtay - “Aspan astı imperiyası”: rawajlanıw hám krizisler78
14-tema. Koreya orta ásirlerde.....84
15-tema. Kúnshıǵar mámleket - Yaponiya orta ásirlerde88
16-tema. Amerika orta ásirlerde.....92



III BAP ORTA ÁSIR XALÍQLARINIŃ SOCIAL-EKONOMIKALÍQ HÁM MÁDENIY TURMÍSINDAǴÍ ÓZGERISLER

17-tema. Orta ásirlerde xristian áleminde júz bergen ózgerisler..... 100
18-tema. Krest atlanısları 106
19-tema. Evropada orta ásir qalalarınıń ózine tán tárepleri 116
20-tema. Aziyanıń orta ásir qalaları 124
21-tema. Evropanıń orta ásirlerdegi mádeniyatı 130
22-tema. Arab xalifalıǵı mámleketleriniń mádeniyatı 136
23-tema. Qıtay, Koreya, Yaponiya hám Hindistan xalıqlarınıń mádeniyatı 142

Jáhón tariyxı 7 [Tekst] : 7-klası ushın sabaqlıq / L.M. Nasrullayev [hám basq.].
-Tashkent: Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022.-152 b.

ISBN 978-9943-8370-3-4

UO'K 94(100)(075.3)

KBK 63.3(0)ya72

O'quv nashri

JAHON TARIXI

*Umumiy o'rta ta'lim
maktablarining 7-sinfi uchun darslik
(Qoraqalpoq tilida)*

Awdarmashi Shukirjan Torebayeva

Xudojnik Tolipov Firdavs

Redaktor Dilaram Yahiyayeva

Texnikaliq redaktor Akmal Suleymanov

Dizayner Lyubov Delxman

Betlewshi Artur Nurullaev

Korrektor Bahadır Iskenderov

Basıwǵa ruqsat etildi 08.07.2022. Pishimi 60x84 1/8.

“Arial” garniturası. Kegli 12 shponli. Ofset baspa.

Shártli baspa kólemi 17,67. Baspa-esap kólemi 19,76.

Nusxası _____. Buyırtpa №_____

Ijarağa beriletuğın sabaqlıq jağdayın kórsetiwshi keste

№	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınındağı jağdayı	Klass basshısı nıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılğandağı jağdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						

Sabaqlıq ijarağa berilip, oqıw jılı juwmağında qaytarıp alınında joqarıdağı keste klass basshıları tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladi:

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwğa berilgende jağdayı.
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarğı bóleginen ajratılmagan. Barlıq betleri bar, jırtılmagan, betleri almasırılmağan, betlerinde jazıw hám sıziqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, anağurlım sızilıp, shetleri qayırılğan, sabaqlıqtıń tiykarğı bólimnen ajırılıp qalıw jağdayı bar, lekin qanaatlandırarlı qálpine keltirilgen. Alınğan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızilğan.
Qanaatlandırarsız	Muqaba jırtılğan, ústine sızilğan, tiykarğı bóleginen ajırılğan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırarsız remontlanğan. Betleri jırtılğan, betleri jetispeydi, sıziıp, boyap taslanğan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes